

Joanna Żółkowska*

Przyczynek do badań nad wczesnośredniowiecznymi zawieszkami z wizerunkami przypisywanymi św. Jerzemu. Znaleźiska z obszaru Polski

Contribution to the research on early mediaeval pendants with images attributed to St. George. Findings from Poland

The subjects of the study are pendants with warrior saints found within Poland's present borders. The following 10 disc pendants with the representation of warrior saints from the early Medieval period have been found in Poland: four pendants from Dołubowo, two from Gdańsk, and the remaining ones are from Świątek – Strumiany, Wrocław, Drohiczyn and Jegliniec.

Iconographic differences become the main criterion for distinguishing the three main groups of pendants. Group 1 represents a right facing warrior on a horseback fighting a dragon (probably Saint George); group 2 shows a left facing warrior on a horseback without a dragon; group 3 are bust representations of a warrior saint. In Polish literature, all of these pendants have been identified as depicting Saint George. On the basis of the iconography it can be expected that some of these representations in pendants can be also identified as Saint Theodore or Demetrius but at the current stage of research, we can only determine that it is a representation of a warrior saint.

KEY WORDS: pendants, Saint Georg, warrior saints, Rus, early mediaeval Poland

Submission: 21.01.2016; acceptance: 04.10.2016

Tematem niniejszego opracowania są pochodzące z tere-
nu obecnych ziem Polski zawieszki z wizerunkami świętych
wojowników. Chociaż zawieszek tych jest zaledwie dziesięć,
widoczne na nich przedstawienia reprezentują różniące się od
siebie odwzorowania postaci. Znane są zawieszki z konnym,
zwróconym w prawą i lewą stronę przedstawieniem wojow-
nika, ale także takie z odwzorowaniem jego popiersia. W pol-
skiej literaturze przedmiotu, choć jak się wydaje nie zawsze
słusznie, wszystkie one przypisywane są św. Jerzemu. Dla we-
ryfikacji tego przedstawienia posłużono się nie tylko analizą
analogicznych zabytków. Niezbędne wydawało się także krótkie
przedstawienie rozwoju kultu i ikonografii tego świętego.

*Tymczasem Jerzy wsiadł na konia i przeżegnawszy się, od-
ważnie uderzył na zbliżającego się doń smoka, a zawińawszy
silnie włócznią i polecając się Bogu zranił go ciężko, obalił na
ziemię...* (Voragine Jakub de 1955, s. 202). Opisany w *Zło-
tej Legendzie* wizerunek świętego – jako pogromcy smoka –
utrwalił się w powszechnej tradycji, świadomości i wyobraźni
zbiorowej, zacierając rzeczywistą postać świętego.

Święty Jerzy – patron rycerstwa, rolników, pasterzy, a tak-
że osób cierpliwie znoszących męczarnie i tortury – urodził
się prawdopodobnie w latach 70. lub 80. III w. w Liddzie.
Pochodził z chrześcijańskiej rodziny. Był oficerem w armii
cesarza Dioklecjana. Około 303 r. został skazany na śmierć
na podstawie wydanego przez tego cesarza edyktu, pozwalają-
cego na prześladowanie chrześcijan mieszkających na tere-

nie Imperium Rzymskiego (Ch. Walter 2003, s. 112; G. Ata-
nasov 2001, s. 13–14). Ustanie prześladowań nastąpiło po
wydaniu przez Konstantyna I w 313 r. edyktu tolerancyjnego.

W Azji Mniejszej kult Jerzego zaczął rozpowszechniać
się niedługo po jego śmierci. Zapewne początkowo lokal-
ny, związany z miejscem przechowywania relikwii, których
obecność w Liddzie jest źródłowo potwierdzona dopiero
od 514/515 r., stał się popularny na terenie całego Cesar-
stwa Bizantyńskiego (P.Ł. Grotowski 2013, s. 160–161, przyp.
169). Do krzewienia jego kultu przyczynił się patronat cesar-
ski, a za najwcześniejszą cesarską fundację uważa się kaplicę
w hospicjum w Sheik Badr, koło Jerozolimy, wzniesioną
około połowy V w. (P.Ł. Grotowski, 2011, s. 160). W VI w.
pod wezwaniem świętego powstawały kościoły w Jerozoli-
mie, Jerychu, Konstantynopolu i Liddzie (H. Delehaye 1909,
s. 48–50; V.N. Lazarev 1953, s. 194; J. Swastek 1997, s. 1219;
M. White 2013, s. 22). W pierwszej połowie XI w. kult świę-
tego przyjął się na Rusi Kijowskiej, wprowadzony zapewne
przez Jarosława Mądrego (1016–1054)¹. Kult rozwijał się też

¹ Jarosław Mądry przyjął imię świętego jako imię chrzestne, oraz
ustanowił święto patrona na dzień 26 listopada. Zapewne w końcu
lat 30. XI w. wybudował w Kijowie klasztor pod jego wezwaniem.
Jeden z grodów nazwał imieniem świętego (Juriev, dziś Tartu, Tartu
maakond, Estonia). Wyobrażenie św. Jerzego widniało na monetach
i pieczęciach Jarosława. Z Kijowa kult świętego przeniesiony został

* Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie, Dział Średniowiecza i Archeologii Czasów Nowożytnych

Zestawienie podziałów zawieszek z przedstawieniem św. wojowników

Zusammenstellung der Anhänger mit der Darstellung der heiligen Krieger

Podział wg J. Żółkowskiej		Podział wg M. V. Sedovej		Podział wg A.K. Stanûkoviča
Grupa 1 Zawieszka z przedstawieniem świętego, konnego wojownika (prawdopodobnie św. Jerzego) walczącego ze smakiem. Charakteryzuje je prawostronne ujęcie jeźdźca		Typ III	Wariant III	Grupa IV.G1, Typ I [nazwa rosyjska: IV. Г1, Тип I]
Grupa 2 Zawieszki z przedstawieniem świętego, konnego wojownika (bez smoka). Charakteryzuje je lewostronne ujęcie jeźdźca		Typ III	Wariant I	Grupa IV.W, Typ I [nazwa rosyjska: IV.B, Тип I]
Grupa 3 Zawieszki z przedstawieniem popiersia świętego wojownika	Wariant pierwszy	Typ I	-	Grupa IV.B, Typ I [nazwa rosyjska: IV.B, Тип I]
	Wariant drugi	Typ II	-	Grupa IV.A, Typ I

w Kościele łacińskim². Jednym z jego przejawów były liczne konsekracje kościołów pod wezwaniem tego świętego³. Kult ten zaadaptował się również w Polsce. Źródła wymieniają św. Jerzego jako patrona kościołów w XIII w. Najprawdopodobniej za najstarszą, potwierdzającą to wezwanie, należy uznać wzmiankę z 1220 r., pochodzącą z *Kodeksu Dyplomatycznego Wielkopolski* o Sędziwoju, kanoniku kościoła św. Jerzego w Gnieźnie (KDW I, nr 109)⁴. Ponadto, ze źródeł znany jest, nieistniejący obecnie, kościół św. Jerzego na Wawelu, wymieniony przez Jana Długosza pod 1243 r. (J. Długosz, Roczn. 49). Dobrze dziś czytelny w wezwaniach fundacji kościelnych i w ikonografii rozkwit kultu tego świętego, przypada jednak dopiero na schyłek XIV w.⁵

do Nowogrodu Wielkiego. Tam w 1119 r. wzniesiono sobór św. Jerzego (V.N. Lazarev 1953, s. 209).

² Święty był patronem rycerstwa, co niewątpliwie wpłynęło na ożywienie i upowszechnienie się oddawanej mu czci w trakcie wypraw krzyżowych. W Kościele zachodnim kult świętego rozpowszechniały zakony benedyktyńskie, cysterskie oraz zakony rycerskie (J. Swastek 1997, s. 1220).

³ W Rzymie, w 527 r. erygowano jeden z pierwszych w Europie Zachodniej kościołów pod wezwaniem św. Jerzego. W VI i VII w. takie kościoły powstawały w Moguncji, w Amay w Belgii, we Francji w Metz, Chelles i Saint Bohaire oraz prawdopodobnie w Soissons, Paryżu, Bordeaux i Arles (Ch. Walter 1995, s. 316).

⁴ Kościół ten, wg Zygmunta Świechowskiego (2000, s. 66), wzniesiony został w okresie od około połowy XI w. do początku XIII w.

⁵ Warto w tym miejscu wspomnieć nieistniejący obecnie kościół pw. św. Jerzego w Warszawie, wzmiankowany źródłowo pod 1339 r. Istnieją przesłanki, że jego fundację wiązać można z poślubią około 1308 r. żoną księcia Trojdena – Marią, księżną halicko-włodzimierską. Znane są różne hipotezy wyjaśniające funkcję tego, leżącego poza murami miasta kościoła. Wg jednej była to świątynia przeznaczona dla kupców i podróżnych, wg kolejnej można uznać go za kaplicę przyszpitalną. Św. Jerzy był bowiem patronem kaplic i kościołów zajmujących się głównie opieką nad trędowatymi (M. Piber-Zbieranowska 2015, s. 122–123).

O popularności kultu św. Jerzego w XIV i XV w. świadczy również malarstwo, np. malowidło z opactwa cystersów pw. Panny Maryi i św. Mikołaja w Łądzie, pow. słupecki (*Dzieje sztuki...* 2004, s. 64) lub malowidło z kościoła szpitalnego w Ząbkowicach, pow. loco, z przełomu XIV i XV w. (A. Karłowska-Kamzowa 2004, s. 77).

Św. Jerzy początkowo czczony był jako męczennik. Według Georgija Atanasova (2001, s. 57) najstarsze przedstawienia świętego jako męczennika ukazanego w długiej szacie, z krzyżem w dłoni, znane są z VI w. Autor ten twierdzi jednak, że ze względu na wypracowany styl musiały być one wzorowane na wcześniejszych wizerunkach, które nie zachowały się do naszych czasów. Piotr Ł. Grotowski (2011, s. 113) zauważył, że już w VI i VII w. męczennicy zaczynają pojawiać się zarówno w źródłach hagiograficznych, jak i w ikonografii jako żołnierze. Za najstarszy, datowany na VI w., wizerunek św. Jerzego z mieczem, uznaje się fresk z kościoła monasteru w Bawit w Egipcie (Ch. Walter 2003, s. 317–318; P.Ł. Grotowski 2011, s. 113, 137). Wizerunek świętego wojownika w tradycji ikonograficznej Cesarstwa Bizantyńskiego upowszechnił się jednak dopiero w IX–X w. (M. White 2013, s. 91). Jak wyjaśnia P.Ł. Grotowski (2011, s. 115–172), przeobrażenia w hagiografii i ikonografii wiodące od męczennika do wojownika nastąpiły, m.in. dzięki zmianie stanowiska Kościoła wobec służby wojskowej. Zmiany te wpłynęły na utrwalenie się wyobrażenia świętego Jerzego z mieczem lub włócznią zastępującymi krzyż – symbol męczeństwa. W XI w. żywot św. Jerzego uzupełniono o legendę ze smakiem (E.L. Privalova 1963, s. 190, 206; Ch. Walter 2003, s. 21–22), w rezultacie zaczęto go przedstawiać jako rycerza – piechura lub jeźdźca, walczącego ze smakiem.

W badaniach nad rozpowszechnieniem kultu świętych wojowników niezwykle przydatne są przedstawienia ikonograficzne. Dotyczą one nie tylko malowideł i rzeźb, ale również przedmiotów drobnej metaloplastyki – zawieszek lub pieczęci.

Interesującą kategorią zabytków są zawieszki z wizerunkami postaci identyfikowanej ze św. Jerzym. Zabytki tego rodzaju znane są głównie z Rosji, Ukrainy oraz z Łotwy. Z terenu Polski, w obecnych jej granicach, znanych jest dziesięć wczesnośredniowiecznych zawieszek z przedstawieniami postaci w aureoli i z bronią: mieczem lub włócznią, które można identyfikować jako wizerunki świętych wojowników (ryc. 1)⁶.

⁶ Za zachęcenie do zajęcia się tematem, liczne wskazówki merytoryczne, a także materiały, szczególnie serdeczne podziękowania kieruję do dr. hab. Alexandra Musina z Instytutu Historii Kultury Materialnej Rosyjskiej Akademii Nauk (IHMK RAN) w Sankt Petersburgu. Za pomoc dziękuję również dr. hab. prof. UW Elżbiecie

Ryc. 1. Znaleziska zawieszek z przedstawieniem św. wojownika (rys. J. Żółkowska)

Abb. 1. Anhängerfunde mit der Darstellung des heiligen Kriegers (Zeichn. J. Żółkowska)

Cztery odkryto w Dołubowie (pow. siemiatycki, st. 1), dwie w Gdańsku (pow. *loco*, st. 2 i 4) oraz po jednym egzemplarzu w Święcku-Strumianach (pow. wysokomazowiecki, st. III), na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu, w Drohiczyń (pow. *loco*, lokalizacja nieznana) oraz w Jędrzejowie (pow. sejneński, st. 1, tab. 2–4).

Różnorodność przedstawień ikonograficznych widocznych na egzemplarzach polskich stała się głównym kryterium podzielenia zawieszek na trzy grupy (J. Żółkowska 2012, s. 193–202)⁷:

Kowalczyk, dr. Michałowi Dzikowi z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, pani Urszuli Perlikowskiej, zastępcy dyrektora PMA, kolegom z Działu Średniowiecza i Archeologii Czasów Nowożytnych PMA: Andrzejowi Piotrowskiemu, Magdalenie Ruszkowskiej i Urszuli Szewczuk, a także Cezarowi Sobczakowi i Marcinowi Englowi z Działu Archeologii Bałtów PMA.

⁷ Powyższy podział przedstawiłam już na łamach materiałów pokonferencyjnych „Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence. U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej” (J. Żółkowska 2012, s. 193–202). Ze względu na wymogi redakcyjne dotyczące objętości artykułów, nie mogłam w tym opracowaniu powołać się na wszystkie znane mi wów-

czas znaleziska. Nie uwzględniłam w nim zabytków z terenów Łotwy, Rosji i Ukrainy, o których informacje udostępnione mi zostały dzięki uprzejmości uczestników konferencji. Serdecznie dziękuję dr. Robertowi Spirgisowi za przekazanie mi wiadomości dotyczących poszczególnych zabytków z Łotwy. Moje podziękowania kieruję również ku dr Annie Peskovej oraz ku dr. Vladislavowi Bolsunovowi z IHMK RAN, za przekazanie mi wiadomości z niepublikowanych badań oraz cenne uwagi dotyczące zawieszek. Za dodatkowe wiadomości dotyczące zabytków z Ukrainy dziękuję Volodymirowi Savićkiemu z Wołyńskiego Muzeum Krajoznawczego w Łucku.

Grupa 1 – zawieszki z przedstawieniem świętego, konnego wojownika (prawdopodobnie św. Jerzego) walczącego ze smakiem. Charakteryzuje je prawostronne ujęcie jeźdźcy,

Grupa 2 – zawieszki z przedstawieniem świętego, konnego wojownika (bez smoka). Charakteryzuje je lewostronne ujęcie jeźdźcy,

Grupa 3 – zawieszki z przedstawieniem popiersia świętego wojownika.

Podział ten oraz próbę weryfikacji przedstawień widocznych na tych zawieszkach przedstawiłam w publikacji z 2012 r. (J. Żółkowska 2012, s. 193–202). W literaturze polskiej problematyka zawieszek z wizerunkami św. wojowników poruszana

Tabela 2
Zestawienie zawieszek. Grupa 1. Numery znajdujące się w nawiasie, zamieszczone obok miejscowości odpowiadają numerom tych stanowisk zaznaczonym na mapie, ryc. 4

Tabelle 2
Zusammenstellung der Aufhänger. Gruppe 1. Die neben der Ortschaft in Klammern stehenden Nummern entsprechen den Fundstellennummern auf der Karte, Abb. 4

Nr	Stanowisko	Przynależność administracyjna	Okoliczności odkrycia	Datowanie	Surowiec	Średnica w cm	Wysokość w cm	Literatura	Uwagi
1	(1) Aglonas Kristapini – cmentarzysko, grób 64	Aglonas novads, Łotwa	1977 I. Kuniga	XII	brąz	3,42	4,02	I. Kuniga 2000, s. 210, ryc. 21	Muzeum Historii Łotwy w Rydze A 12378:132b
2	(1) Aglonas Kristapini – cmentarzysko, grób 127	Aglonas novads, Łotwa	1979 I. Kuniga	XII	brąz	3,3	3,15	I. Kuniga 2000, s. 210, ryc. 21	Muzeum Historii Łotwy w Rydze A 12444
3	(1) Aglonas Kristapini – cmentarzysko, grób 127	Aglonas novads, Łotwa	1979 I. Kuniga	XII	brąz	2,9	3,05	I. Kuniga 2000, s. 210, ryc. 21	Muzeum Historii Łotwy w Rydze A 12444
4	(1) Aglonas Kristapini – cmentarzysko, grób 187	Aglonas novads, Łotwa	1980 I. Kuniga	XII	brąz	2,8	3,48	-	Muzeum Historii Łotwy w Rydze A 12508:170
5	(2) Asote [Acote] – grodzisko	Krustpils novads, Łotwa	1952 E. Šnore	XII	brąz	3,43	4,06	A. D. Šnore 1961, s. 129, ryc. 135	Muzeum Historii Łotwy w Rydze VI 14:1952:786
6	(3) Dołubowo – cmentarzysko, grób 48	pow. siemiatycki, Polska	1976 L. Długopolska	1. poł. XIII	brąz	3,35	3,95	L. Długopolska, J. Dunin-Karwicki 1976, s. 12; A. Piotrowski, M. Ruskowska, J. Żółkowska 2007, s. 140; J. Żółkowska 2012, s. 195, ryc. 2a	PMA V/7363, kn. 101
7	(3) Dołubowo – cmentarzysko, grób 48	pow. siemiatycki, Polska	1976 L. Długopolska	1. poł. XIII	brąz	3,35	3,95	L. Długopolska, J. Dunin-Karwicki 1976, s. 12; A. Piotrowski, M. Ruskowska, J. Żółkowska 2007, s. 140–141, ryc. 209; J. Żółkowska 2012, s. 195, ryc. 2b	PMA V/7363, kn. 102
8	(3) Dołubowo – cmentarzysko, grób 48	pow. siemiatycki, Polska	1976 L. Długopolska	1. poł. XIII	brąz	3,4	3,9	L. Długopolska, J. Dunin-Karwicki 1976, s. 12; A. Piotrowski, M. Ruskowska, J. Żółkowska 2007, s. 140; J. Żółkowska 2012, s. 195, ryc. 2c	PMA V/7363, kn. 103
9	(3) Dołubowo – cmentarzysko, grób 48	pow. siemiatycki, Polska	1976 L. Długopolska	1. poł. XIII	brąz	3,4	3,9	L. Długopolska, J. Dunin-Karwicki 1976, s. 12; A. Piotrowski, M. Ruskowska, J. Żółkowska 2007, s. 140; J. Żółkowska 2012, s. 195, ryc. 2d	PMA V/7363, kn. 104
10	(4) Jaunpieblga – znalezisko luźne	Jaunpiebalgas novads, Łotwa	-	-	brąz	3,36	3,93	-	Muzeum Historii Łotwy w Rydze A3969
11	(5) Jersika – grodzisko	Līvānu novads, Łotwa	1939 F. Balodis	2. poł. XI	brąz	3,31	3,68	F. Balodis 1940, tabl. VI:1; Ē.S. Mugurevič 1965, tabl. XXX:11; A. Vilcāne 2004, s. 23, tabl. 20:24; Ē.S. Mugurevič, A. Vilcāne 1992, s. 18; J. Urtāns 1997, ryc. 1:2; 2004, s. 16–17	Muzeum Historii Łotwy w Rydze A 10330, 1020
12	(5) Jersika – grodzisko, znalezisko luźne	Līvānu novads, Łotwa	1991 Ē. Mugurevičs	XI lub X–XIII	brąz	3,22	3,62	Ē.S. Mugurevičs, A. Vilcāne 1992, s. 18; J. Urtāns 1997, ryc. 1: 2; 2004, s. 16–17	Muzeum Historii Łotwy w Rydze VI 300, 188

Nr	Stanowisko	Przynależność administracyjna	Okoliczności odkrycia	Datowanie	Surowiec	Średnica w cm	Wysokość w cm	Literatura	Uwagi
13	(6) Klimentki – kurhan	Smoleńska obl. [Смоленская обл.], Rosja	1905 I.S. Abramov	XII	brąz	3,3	-	M.V. Sedova 2006, s. 250, nr 15	Państwowe Muzeum Ermitażu
14	(7) Krāslavas Augustiniški – cmentarzysko, grób 86 Łotwa	Krāslavas novads, Łotwa	1985 T. Berga	k. XIV	brąz	3,25	3,9	T. Berga 1997, s. 124, ryc. 3; 2007, s. 61, ryc. 29 VI 262:274	Muzeum Historii Łotwy w Rydze
15	(8) Maļņe Soli [Малые Соли] – osada	Ārslavskā obl. [Ярославская обл.], Rosja	P.G. Agrafov	I. poł. (?) XIII		3	-	P.G. Agrafov 2002, s. 50, ryc. 4; M.V. Sedova 2006, s. 251, nr 19	Archiwum Instytutu Archeologii Rosyjskiej Akademii Nauk
16	(9) Miejscowość nieznaną, (dawny pow. Mińsk i Borysów)	Mińska obl. [Минская вобл.], Białoruś	-	XII–XV	brąz	3,2	3,68	-	PMA V/9623, kn. 19
17	(10) Miejscowość nieznaną – znalezisko luźne	Łatgalia [Latgale], Łotwa	-	-	-	-	-	-	informacja od dr. R. Spigisa
18	(11) Miejscowość nieznaną – znalezisko luźne	Niżegorodskā obl. [Нижегородская обл.], Rosja	-	XII – I. poł. XIII	stop miedzi	3	3,5	A.K. Stantukovič 2011, s. 138, 67, tabl. XI: 154	kolekcja prywatna
19–20	Miejscowość nieznaną	Ukraina	-	-	brąz	6,5 8	-	M.V. Sedova 2006, s. 250, nr 16, 17	
21	(12) Murziha – osada	Republika Tatarstanu, Rosja	1995 P. Rudenko	-	ołów	3,1	-	M.V. Sedova 2006, s. 250, ryc. 12, nr 18	
22	(13) Nikolskoje [Никольское] – kurhan	Leningradskā obl. [Ленинградская обл.], Rosja	-	2. poł. – k. XII	brąz	3,5	3,88	V. Sobolev 2007, s. 261, ryc. 4:6	Muzeum Antropologii i Etnografii
23	(14) Nowogród Wielki – ośrodek wczesnomiejski (Черевский раскор)	Novgorodskā obl. [Новгородская обл.], Rosja	1951–1958 N.V. Rybina	I. 30–60 XII	brąz	3,5	-	M.V. Sedova 1981, s. 62, 63, ryc. 20:11 M.V. Sedova 2006, s. 250, nr 12	Archiwum Instytutu Archeologii Rosyjskiej Akademii Nauk
24	(14) Nowogród Wielki – ośrodek wczesnomiejski (Кировский раскор)	Novgorodskā obl. [Новгородская обл.], Rosja	1972–1974	1100–1120	brąz	4,3		Drevnij Novograd 1985, s. 44, ryc. 44b; M.V. Nikolajeva, A.V. Černecov 1991, s. 72–73; L.V. Pokrovskaja, E.A. Tānina 2009, s. 427; M.V. Sedova 1981, s. 66–67, ryc. 24; A. Musin 2007, s. 151, ryc. 3:1	<i>zmeevik</i>
25	(14) Nowogród Wielki – ośrodek wczesnomiejski (Досланский раскор)	Novgorodskā obl. [Новгородская обл.], Rosja	2008–2013	XII	brąz	4,3	-	O.M. Ojeinikov 2015, s. 124–125, tabl. 2:15	-
26	(14) Nowogród Wielki – ośrodek wczesnomiejski (Федоровский раскор)	Novgorodskā obl. [Новгородская обл.], Rosja	199?	-	ołów	3,4	-	M.V. Sedova 2006, s. 250, nr 13	
27	(15) Raunas Kapile – cmentarzysko	Raunas novads, Łotwa	1876 (?) 1876 (?) I. Abholing E. Plate		brąz	3,5	4,16	-	Gabinet Archeologii Uniwersytetu w Tartu, AI 1239: 14

Nr	Stanowisko	Przynależność administracyjna	Okoliczności odkrycia	Datowanie	Surowiec	Średnica w cm	Wysokość w cm	Literatura	Uwagi
28	(15) Raunas Kapile – cmentarzysko, pochówek A	Raunas novads, Łotwa		XII	brąz	3,4	4,0	Ē.S. Mugurevič 1965, s. 71, ryc. 30	Muzeum Historii Łotwy w Rydze RDM I 1283
29	(15) Raunas Kapile – cmentarzysko, pochówek A	Raunas novads, Łotwa	1876(?) I. Abholing E. Plate	-	brąz	3,36	3,95	-	Muzeum Historii Łotwy w Rydze RDM I 1283
30	(15) Raunas Kapile – cmentarzysko	Raunas novads, Łotwa	1876(?) -1876(?) I. Abholing E. Plate	-	brąz	3,5	4,16	-	Gabinet Archeologii Uniwersytetu w Tartu, AI 1239: 14
31-32	(15) Raunas Kapile (?) międzyrzecze rzek Cesis i Valmier – znalezisko luźne	Raunas novads, Łotwa	-	-	brąz	3,11 3,25	3,61 3,9	-	
33	(16) Serensk – grodzisko	Kałyżskaa obl. [Калужская обл.], Rosja	1965	XI-XII	brąz	3		T.N. Nikol'skaa 1968, s. 116, ryc. 37:2, I.E. Zajceva 2009, s. 214-214, rys. 1:18	
34	(17) Stary Riazan – grodzisko	Rańska obl. [Рязанская обл.], Rosja	1926 V.A. Gorodčov	XII	brąz	3	3,6	L. Mongajit 1955, s. 176, 179, tabl. 138:12	
35	(18) Škilbenu Daņilovka – znalezisko luźne	Rēzeknes novads, Łotwa	1951 E. Šnore	-	brąz	3,35	3,97	-	Muzeum Historii Łotwy w Rydze VI18:92
36	(19) Świećk – Strumiany – cmentarzysko, grób 48	pow. wysokomazowiecki, Polska	1961-1970 D. Jaskanis	2. poł. XII – pocz. XIII	brąz	3,5	4,17	D. Jaskanis 2008, s. 205, 312, ryc. 54	Muzeum Podlaskie w Białymstoku
37	(20) Turčinka [Турчина] – osada	Żitomir'ska obl. [Житомирська обл.], Ukraina	-	-	brąz	3,1	-	M.V. Sedova 1981, s. 62, 63, nr 2	Państwowe Muzeum Historyczne Ukrainy
38	(21) Twer – ośrodek wczesnomiejski	Tverskaja obl. [Тверская обл.], Rosja	2007 N.E. Persov, V.V. Soldatenkova	1. 30-60 XII	stop miedzi	-	-	N.E. Persov, V.V. Soldatenkova 2011, s. 144, ryc. 5:6	
39	(22) Wołkowysk – grodzisko	Grodzenskaa vobl. [Гродзенская вобл.], Białoruś	1965-1970 A.G. Zverugo	-	-	4	4,5	A.G. Zverugo 1975, s. 129, ryc. 13:7	
40	(23) Wrocław – podgrodzie Ostrów Tumski	pow. loco, Polska	1956 E. Ostrowska	poł. XII	brąz	3,8	4,5	E. Ostrowska 1959, s. 155, ryc. 1	Muzeum Archeologiczne, Oddział Muzeum Miejskiego Wrocławia
41	(24) Vecpiebalgas Vecraiskumi – znalezisko luźne	Vecpiebalgas novads, Łotwa	1948 E. Šnore	-	brąz	3,3	3,8	-	Muzeum Historii Łotwy w Rydze VI 19: 28

Tabela 3

Zestawienie zawieszek. Grupa 2. Numery znajdujące się w nawiasie, zamieszczone obok miejscowości odpowiadają numerom tych stanowisk zaznaczonym na mapie, ryc. 8

Tabelle 3

Zusammenstellung der Aufhänger. Gruppe 2. Die neben der Ortschaft in Klammern stehenden Nummern entsprechen den Fundstellennummern auf der Karte, Abb. 8

Nr	Stanowisko	Przynależność administracyjna	Kontekst znaleziska	Datowanie	Surowiec	Średnica w cm	Wysokość w cm	Literatura	Uwagi
1	(1) Drohiczyn – grodzisko	pow. siemiatycki, Polska	K.V. Bolsunovskij	XI–XIII w.	stop miedzi	2,0 ?	2,5 ?	K.V. Bolsunovskij 1894, tabl. XX:10; J. Żółkowska 2012, s. 197, ryc. 3	zabytek zaginiony. Na rewersie napisy
2	(2) Gochevo [Гочево] Kurfhan 85	Kurskaa obl. [Курская обл.], Rosja	1915 V.V. Hvojko	XII w.	brąz	2,0	-	M.V. Sedova 2006, s. 249, nr 5	Państwowe Muzeum Erimitażu OMIPIK 819/184
3	(3) Grodzisko nad rzeką Gnilką	Neneckij avtonomnij okrug, [Ненецкий автономный округ], Rosja	1987–1995		brąz	2 ?	2,5	M.E. Āsinski, O.V. Ovsānnikov 2003, s. 70, ryc. 10	
4	(3) Grodzisko nad rzeką Gnilką	Neneckij avtonomnij okrug, [Ненецкий автономный округ], Rosja	1987–1995		brąz	2,1	2,45	M.E. Āsinski, O.V. Ovsānnikov 2003, s. 73, ryc. 16	
5	(3) Grodzisko nad rzeką Gnilką	Neneckij avtonomnij okrug, [Ненецкий автономный округ], Rosja	1987–1995		brąz	2,1	2,45	M.E. Āsinski, O.V. Ovsānnikov 2003, s. 73, ryc. 10	
6	(4) Lipino [Липино]	Kurskaa obl. [Курская обл.], Rosja	-	-	-	-	-	A.Ŭ. Kononovič 2013, s. 74, nr 13	
7	(5) Maloje Gordišče – Hordŝke [Малое Городище – Городське] – grodzisko	Żitomir'ska obl. [Житомирська обл.], Ukraina	1957–1958	-	brąz	-	-	R.I. Vyjezzev, 1960, s. 34	
8	(6) Malij Bukrin [Малый Букрин] – osada	Kiiv'ska obl. [Київська обл.], Ukraina	V.V. Hvojko	-	brąz	1,9	-	M.V. Sedova 2006, s. 249, nr 3	Państwowe Muzeum Historyczne Ukrainy
9	(7) Miejscowość nieznana	Briańska obl. [Брянская обл.], Rosja	-	XII–XIII	stop miedzi	2,1	2,5	A.K. Stanŭkovič 2011, s. 136, 67, tabl. X:148	
10–13	(8) Miejscowość nieznana	Vladimirskaa obl. [Владимирская обл.], Rosja	-	-	-	-	-	A.Ŭ. Kononovič 2013, s. 73, nr 6–8	kolekcja prywatna
14–18	(9) Miejscowość nieznana	południe Volins'koj obl. [Волинської обл.], Ukraina		XII–XIII	stop miedzi	1,9 - 2,0 2,0	2,4 - 2,7 2,4	V. Savic'kij <i>et al.</i> 2009, s. 107, 115, tab. 1, nr 1–4, tabl. V. 1–4; V. Savickij 2013, s. 38–43, ryc. 2–6	
19	(10) Miejscowość nieznana	południe Volins'koj obl. [Волинської обл.], Ukraina	-	X–XIII	stop miedzi	1,8	2,2	V. Savic'kij <i>et al.</i> 2009, s. 107, 115, tab. 1, nr 5, tabl. V. 5	
20	(11) Miejscowość nieznana	Żitomir'ska obl. [Житомирська обл.], Ukraina	-	-	brąz	2,1	-	M.V. Sedova 2006, s. 249, nr 4	
21	(12) Miejscowość nieznana	Černigiv'ska obl. [Чернігівська обл.], Ukraina	-		stop miedzi	2,1	2,6	A.K. Stanŭkovič 2011, s. 135, 67, tabl. X, 145	kolekcja prywatna

cd. Tabeli 3 / Fortsetzung Tabelle 3

Nr	Stanowisko	Przynależność administracyjna	Kontekst znaleziska	Datowanie	Surowiec	Średnica w cm	Wysokość w cm	Literatura	Uwagi
22	Miejscowość nieznana	Ukraina	-	-	-	-	-	A.Ů. Kononovič 2013, s. 73, nr 21	Odeskie Muzeum Numizmatyki
23	Miejscowość nieznana	-	-	XII–XIII	stop miedzi	2,1	2,5	A.K. Stanůkovič 2011, s. 135, 67, tabl. X:146	
24	Miejscowość nieznana	-	-	XII–XIII	stop miedzi	2,1	2,5	A.K. Stanůkovič 2011, s. 135–136, 67, tabl. X:147	
25	Miejscowość nieznana	-	-	XII–XIII	stop miedzi	2,1	2,4	A.K. Stanůkovič 2011, s. 136, 67, tabl. X:149	
26	(13) Polovets'ke [Половецьке] – grodzisko	Kiїв's'ka obl. [Київська обл.], Ukraina	1956	-	brąz	-	-	V.I. Dobženok 1959, s. 151, tabl. III	
27	(14) Putyvsk [Путівськ] – osada	Černigiv's'ka obl. [Чернігівська обл.], Ukraina	2000 A.E. Černenko	XII	brąz	1,8		O.E. Černenko 2011, s. 215, ryc. 3, A.Ů. Kononovič 2013, s. 73, nr 2	
28	(15) Vasyliv [Василів] – grób	Černigiv's'ka obl. [Чернігівська обл.], Ukraina	2008 S. Pivovarov		brąz	2,0	-	S. Pivovarov 2011, s. 392–393, ryc. 1; A.Ů. Kononovič 2013, s. 73, nr 3	
29	(16) Werbyczka – grodzisko	Hmeľ'nicka obl. [Хмельницька обл.], Ukraina	-	XI–XIII	brąz	2,1	-	L. Rauhut 1960, s. 254, XVIII:28; A. Piotrowski, M. Ruskowska, J. Żółkowska 2007, s. 141, ryc. 210	PMA V/990 kn. 102, kolekcja J. Choynowskiego
30	(16) Werbyczka – grodzisko	Hmeľ'nicka obl. [Хмельницька обл.], Ukraina	-	XI–XIII	brąz	2,1	2,2	L. Rauhut 1960, s. 254, XVIII:28; A. Piotrowski, M. Ruskowska, J. Żółkowska 2007, s. 141	PMA V/990 kn. 102A, kolekcja J. Choynowskiego
31	(17) Wityczew [Витачев]	Kiїв's'ka obl. [Київська обл.], Ukraina	-	-	-	-		A.Ů. Kononovič 2013, s. 74, nr 18	kolekcja Hanenko
32	(18) Ziełenecze – grodzisko	Terнопil's'ka obl. [Тернопільська обл.], Ukraina		XII–XIII	stop miedzi	-	-	O. Ratič 1957, s. 64, XII:1	w publikacji K. Musianowicz (1969, 207–208) zawieszkę z Ziełenecza błędnie przypisano do grodziska Krilos w Haliczu, Ukraina, Ivanoska obl.

Zestawienie zawieszek. Grupa 3. Numery znajdujące się w nawiasie, zamieszczone obok miejscowości odpowiadają numerom tych stanowisk zaznaczonym na mapie, ryc. 11

Zusammenstellung der Aufhänger. Gruppe 3. Die neben der Ortschaft in Klammern stehenden Nummern entsprechen den Fundstellennummern auf der Karte, Abb. 11

Nr	Stanowisko	Przynależność administracyjna	Badania	Datowanie	Surowiec	Średnica w cm	Wysokość w cm	Literatura	Uwagi
1	(1) Belogurovskaja [Белогуровская] – kurhan	Iwanoskaâ obl., [Ивановская обл.], Rosja	F.D. Nefedov	-	brąz	1,7	-	M.V. Sedova 2006, s. 247, nr. 20	
2	(2) Belozersk [Белозерск]	Vologodskaâ obl. [Вологодская обл.], Rosja	1994 N.A. Makrov, S.D. Zaharov	-	brąz	1,7	-	M.V. Sedova 2006, s. 247, nr. 13	
3	(3) Chagoda [Чагода] – znalezisko luźne	Vologodskaâ obl. [Вологодская обл.], Rosja	-	-	brąz	1,8	-	M.V. Sedova 2006, s. 247, nr. 15	
4–5	(4) Čuvil' – Plės [Чувиль – Плесь] – kurhan	Kostromskaâ obl. [Костромская обл.], Rosja	1895 F.D. Nefedov	-	brąz	1,6	-	M.V. Sedova 2006, s. 248, nr 31–32	Państwowe Muzeum Ermitażu
6	(5) Fedulovo [Федулово] – kurhan	Kostromskaâ obl. [Костромская обл.], Rosja	1898 M.N. Bekarovic	-	brąz	-	-	M.V. Sedova 2006, s. 248, nr 34	Archiwum Instytutu Historii Kultury Materialnej Rosyjskiej Akademii Nauk 1898/nr 61
7	(6) Gdańsk – ósrodek wczesnomiejski	pow. Ioco, Polska	2008–2010 Z. Misiuk	poł. XIII–4. ćw. XIII w.	srebro ?	2,4	1,5	Z. Misiuk 2013, s. 254, 361, ryc. 19	Muzeum Archeologiczne w Gdańsku
8	Gdańsk ósrodek wczesnomiejski	pow. Ioco, Polska	1996 B. Kościński	1. ćw. XIII w.	cyna	szer. 2,26	2,53	K. Karasiewicz 2001, s. 327, ryc. VIII: g	wariant drugi
9–10	(7) Gochevo [Почеве] – kurhan	Kurskaâ obl. [Курская обл.], Rosja	1912 P.S. Rykova, 1915 V.N. Glazova	-	brąz	1,8 2,0	-	M.V. Sedova 2006, s. 248, nr 35–36	Państwowe Muzeum Ermitażu ОИПК 816/95; ОИПК 816/184
11	(8) Jegliniec – grodzisko	pow. sejneński, Polska	1981 G. Iwanowska	XII–XIII	brąz z dużą zawartością cyny	2,1	2,64	G. Iwanowska 1991, s. 694, ryc. 10	
12	(9) Kijów	Kiivs'ka obl. [Київська обл.], Ukraina	-	XII–XIII	miedź	4,5	5,5	M.V. Sedova 2006, s. 247, nr 23	kolekcja Hanenko
13	(10) Kinezma [Кинешма] – kurhan	Iwanoskaâ obl., [Ивановская обл.], Rosja	E.N. Erofeeva	XII – pocz. XIII	brąz	2,0		M.V. Sedova 2006, s. 247, nr 21	Ivanovskoe Gosudarstvennoje Obiedinenie Istoriko Kraeved-českich Muzeev Oblasti
14	(11) Kochany [Кошаны]	Kiivs'ka obl. [Київська обл.], Ukraina	badania powszechniowe	-	brąz	1,9		M.V. Sedova 2006, s. 247, nr 22	Osterskij Kraevedčeskij Muzej
15	(12) Kotorsk – kurhan	Pskovskaâ obl. [Псковская обл.], Rosja	1988 S.L. Kuz'mina		brąz	2,0	-	M.V. Sedova 2006, s. 248–249, nr 40	

Nr	Stanowisko	Przynależność administracyjna	Badania	Datowanie	Surowiec	Średnica w cm	Wysokość w cm	Literatura	Uwagi
16	(13) Lübbe [Любче]	Vołyńska obl. [Волинська обл.], Ukraina	-	XI–XIII	stop miedzi	2,0	2,6	V. Savič'kij 2013, s. 38, 42, rys. 2:10	w wymienionej publikacji lokalizacja zawieszki to Wołyn. Informacja o ścisłej lokalizacji pozyskana od V. Savič'kogo
17	(14) Łochowicz [Лохвиця] – kurhan	Poltavs'ka obl. [Полтавська обл.], Ukraina	-	-	brąz	2,0		M.V. Sedova 2006, s. 248, nr 39	
18–20	(15) Miejscowość nieznana	Briańska obl. [Брянская обл.], Rosja	-	XII– 1. poł. XIII	brąz ołowiowy	2,1 2,0 2,3	2,5 2,7	A.K. Stanůkovič 2011, s. 130–31, 136, tabl. IX:134, 135, 136	
21	(16) Miejscowość nieznana	Vladimirska obl. [Владимирская обл.], Rosja	-	XII–XIII	brąz	1,4	1,9	A.K. Stanůkovič 2011, s. 131–132, tabl. IX:137	
22	(17) Miejscowość nieznana	Moskowska obl., Ruzskij rajon, [Московская обл., Рязский район], Rosja	-	1. 20–pocz. 2. poł. XI	brąz	2,3	2,8	A.K. Stanůkovič 2011, s. 128, tabl. IX:128	
23	(18) Miejscowość nieznana	Āroslavskaa obl. [Ярославская обл.], Rosja	-	XII– 1. poł. XIII	brąz ołowiowy	2,0	2,6	A.K. Stanůkovič 2011, s. 130, 136, tabl. IX:133	kolekcja prywatna
24	(19) Miejscowość nieznana	Rożenskij raj., Volins'koj obl. [Рожинский рай., Волінської обл.], Ukraina	-	XI–XIII	stop miedzi	2,0	1,8	V. Savič'kij 2009, s. 107, 115, nr V:6	
25	(20) Miejscowość nieznana	Żitomirs'ka obl. [Житомирська обл.], Ukraina	-	2. poł. XI ?	stop cynowo ołowiowy	2,3	2,9	A.K. Stanůkovič 2011, s. 128–129, 136, tabl. IX:129	
26	(20) Miejscowość nieznana	Żitomirs'ka obl. [Житомирська обл.], Ukraina	-	2. poł. XII– 1. poł. XIII	brąz ołowiowy	2	2,6	A.K. Stanůkovič 2011, s. 129, 136, tabl. IX:130	
27–30	(9) Miejscowość nieznana	Kiivs'ka obl. [Київська обл.], Ukraina	-	X– 1. poł. XIII	brąz	2,2 2,9 3,5 4,0		M.V. Sedova 2006, s. 247, nr 24–27	
31	(9) Miejscowość nieznana	Kiivs'ka obl. [Київська обл.], Ukraina	-	-	brąz	2,8	-	M.V. Sedova 2006, s. 247, nr 28	
32	(21) Miejscowość nieznana	Rivnens'ka obl. [Рівненська обл.], Ukraina	-	XII– poł. XIII	brąz ołowiowy	2,1	2,5	A.K. Stanůkovič 2011, s. 130, 136, tabl. IX:131	kolekcja prywatna

Nr	Stanowisko	Przynależność administracyjna	Badania	Datowanie	Surowiec	Średnica w cm	Wysokość w cm	Literatura	Uwagi
33	(22) Miejscowość nieznana	Černigiv's'ka obl., Šors'kij rajon, [Чернігівська обл., Щорський район], Ukraina	-	XII – I. poł. XIII	brąz ołowiotowy	2,0	2,7	A.K. Stanúkovič 2011, s. 130, 136, tabl. IX:132	kolekcja prywatna
34	(23) Moskwa, stacja Jauza – kurhan	Moskovskaa obl., [Московская обл.], Rosja	1947 M.G. Rabinovica	-	brąz	1,6	-	M.V. Sedova 2006, s. 248, nr 37	Archiwum Instytutu Archeologii Rosyjskiej Akademii Nauk
35–36	(24) Nefedjuco [Нефедьево] спентарзско	Vologodskaa obl. [Вологодская обл.], Rosja	1990 N.A. Makrov	-	brąz	1,8	-	M.V. Sedova 2006, s. 246, nr 11–12	
37	(25) Nikulino [Никулино] – kurhan	Kostromskaa obl., perehtskij rajon, [Костромская обл. Нерехтский район], Rosja	1895 F.D. Nefedov	-	brąz	1,7	-	M.V. Sedova 2006, s. 248, nr 33	Państwowe Muzeum Ermitażu OIPIK1043/85
38	(26) Nowogród Wielki – ośrodek wczesnomiejski Федоровский раскоп	Novgorodskaa obl. [Новгородская обл.], Rosja	194?	-	brąz	2,4	-	M.V. Sedova 2006, s. 248, nr 38	Instytut Archeologii Rosyjskiej Akademii Nauk, R-1; Na rewersie trójkąt
39	(26) Nowogród Wielki – ośrodek wczesnomiejski	Novgorodskaa obl. [Новгородская обл.], Rosja	2008–2013	pocz. XII	brąz ołowiotowy	2,55	3,14	O.M. Oleinikov 2015, s. 122, tabl. 2:3	Na rewersie trójkąt
40	(26) Nowogród Wielki – ośrodek wczesnomiejski	Novgorodskaa obl. [Новгородская обл.], Rosja	2008–2013	1. 20 XII	brąz ołowiotowy	2,8	3,32	O.M. Oleinikov 2015, s. 122, tabl. 2:4	
41	(27) Oktábrskij Most, okolica Czererowiec [Октябрьский Мост] osada – znalezisko luzne	Vologodskaa obl. [Вологодская обл.], Rosja	-	-	brąz	1,7		M.V. Sedova 2006, s. 247, nr 14	
42	(28) Pietruszina, [Петрушина] – kurhan	Kostromskaa obl., perehtskij rajon, [Костромская обл. Нерехтский район], Rosja	1895 F.D. Nefedov	-	brąz	1,6		M.V. Sedova 2006, s. 248, nr 30	Państwowe Muzeum Ermitażu OIPIK 624/430
43	(29) Pirowy [Пировы] – osada	Vladimirskaa obl. [Владимирская обл.], Rosja	1959 V.V. Sedova		brąz	2,3		M.V. Sedova 2006, s. 246, nr 1	Archiwum Instytutu Archeologii Rosyjskiej Akademii Nauk
44–49	(30) Pogostishche [Погостище] – спентарзско, z 1 rochowku	Vologodskaa obl. [Вологодская обл.], Rosja	1959 A.Á. Brjusova	XII	brąz	1,7		M.V. Sedova 2006, s. 247, nr 4–10	
50–51	(31) Pustkowie Bosiha, [Пустошь Босиха] – kurhan	Ivanoskaa obl., Kinešemskij rajon, [Ивановская обл., Кинешемский район], Rosja	1895 F.D. Nefedov	-	brąz	1,6		M.V. Sedova 2006, s. 247, nr 16–17	Państwowe Muzeum Ermitażu OIPIK 624/938–939

Nr	Stanowisko	Przynależność administracyjna	Badania	Datowanie	Surowiec	Średnica w cm	Wysokość w cm	Literatura	Uwagi
52	(32) Pustkowie Iordaniha [Пустошь Иордания] – kurhan	Kostromskaa obl., pereht-skiej rajon, [Костромская обл. Нерехтский район], Rosja	1896 F.D. Nefedov	-	brąz	1,7		M.V. Sedova 2006, s. 248, nr 29	Państwowe Muzeum Ermitażu OIIPK 1043/85
53-54	(33) Pustkowie Kuznie-covka [Пустошь Кузнецовка] – kurhan	Ivanoskaa obl., Kine-šetskij rajon, [Ивановская обл. Кинешемский район], Rosja	1895 F.D. Nefedov	-	brąz	1,7		M.V. Sedova 2006, s. 247, nr 18–19	Państwowe Muzeum Ermitażu OIIPK 624/946
55	(34) Suzdal – grodzisko	Vladimirskaa obl. [Владимирская обл.], Rosja		1031–1051		3,13	3,68	M.V. Sedova 1993, s. 84, rys. 3:1–2	<i>zmeevik</i>
56	(35) Turovo [Турово] – osada, znalezisko luzne	Vladimirskaa obl. [Владимирская обл.], Rosja	-	-	brąz	2,0		M.V. Sedova 2006, s. 246, nr 3	kolekcja prywatna
57	(36) Włodzimierz – grodzisko	Vladimirskaa obl. [Владимирская обл.], Rosja	1997 T.F. Muhin			1,6		M.V. Sedova 2006, s. 246, nr 2	Archiwum Instytutu Archeologii Rosyjskiej Akademii Nauk R-1
58	(37) Zieleńcze – grodzisko ?	Terнопil's'ka obl. [Тернопільська обл.], Ukraina	-	XII–XIII	stop miedzi	2,0	2,6	Katalog 2001, s. 106, V:23	Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie, kolekcja prof. W. Abraham

była przede wszystkim w opracowaniach wyników badań wykopaliskowych, w trakcie których je pozyskano (E. Ostrowska, 1959, s. 155; L. Długopolska, J. Dunin-Karwicki 1976, s. 12; G. Iwanowska 1991, s. 694; K. Karasiewicz 2001, s. 327; D. Jaskanis 2008, s. 205; Z. Misiuk 2013, s. 254, 361).

Tematem tym zajmowali się głównie badacze rosyjscy. Podobnie jak w literaturze polskiej znaczną część informacji publikowali oni na łamach opracowań wyników badań na stanowiskach archeologicznych (literatura do poszczególnych zawieszek została wymieniona w tabelach nr 2–4). Tematykę tę uwzględniali również w pracach dotyczących zagadnień związanych z biżuterią, m.in. M.V. Sedova (1981) oraz T.V. Nikolajeva, A.V. Černecov (1991).

Na przestrzeni ostatnich lat ukazały się dwie ważne prace, które proponują podział lub klasyfikację zawieszek pochodzących przede wszystkim z obszaru Rosji. Dla Marii V. Sedovej (2006, s. 241–251) wskaźnikiem do wydzielenia trzech typów zawieszek były elementy ikonograficzne. Typ I z przedstawieniem półprofilu świętego, typ II z ukazaną pełną postacią świętego oraz typ III z konnym wyobrażeniem świętego. Typ III podzieliła ona na trzy warianty. Wariant 1 lewostronny, oraz warianty 2 i 3 dla wyobrażeń prawostronnych⁸.

Znacznie szersze kryteria przyjął Andrej K. Stanûkovič (2011) tworząc szeroką typologię zawieszek o charakterze chrześcijańskim, pochodzących głównie z terenu Rosji i Ukrainy. Dla zawieszek z przedstawieniami świętych wojowników utworzył on odrębną grupę, którą dodatkowo podzielił ze względu na rodzaj przedstawienia postaci oraz kształt zawieszki. Wydzielił on grupę IV.A dla zawieszek z przedstawieniem świętych wojowników w pełnej postaci, IV.B z odwzorowaniem popiersia, IV.W z konnym wyobrażeniem i IV.G1 z konnym wyobrażeniem świętego w walce ze smokiem. Publikacja ta jest bardzo cenna nie tylko ze względu na próbę systematyki zawieszek, ale także zilustrowanie każdej omówionej zawieszki.

Różnice między typami i grupami wydzielonymi przez M.V. Sedovą, A.K. Stanûkoviča oraz grupami wydzielonymi przeze mnie obrazuje tabela nr 1. Podział przyjęty przeze mnie został wykonany dla zabytków z terenu Polski.

Wydzielone przez M.V. Sedovą Typ II (2006, s. 244) oraz A.K. Stanûkoviča (2011, s. 25) grupa IV.A, prezentujące postać świętego ukazanego w pełnej postaci to zawieszki, które nie są znane na terenie Polski. Nawiązują one jednak stylistycznie do wydzielonej przeze mnie zawieszki wariantu drugiego, w grupie 3 z przedstawieniami popiersi św. wojowników.

W obu rosyjskich publikacjach święci wojownicy, na zawieszkach analogicznych do wydzielonych przeze mnie grup 1–3 określani zostali jako św. Jerzy. Wizerunek widoczny na zawieszkach analogicznych do grupy 2, A.K. Stanûkovič (2011, s. 25) określa jako należący do św. Jerzego. W opisie poszczególnych zabytków oznacza je jednak znakiem zapytania dając do zrozumienia, że taka interpretacja wizerunku jest niepewna.

W ostatnim czasie powstały dwie prace Aleksandry Ŭ. Kononovič dotyczące zawieszek z wizerunkami świętych wojowników (2014, s. 66–76; 2013, s. 139–142). Jedną z nich dotyczy zawieszek z wyobrażeniem popiersia (A. Ŭ. Kononovič 2013, s. 66–76). W opracowaniu z 2013 r. autorka omówiła zawieszki z lewostronnym wyobrażeniem świętych wojowników. Podniosła w niej problematykę interpretacji wizerunku, na co zwracałam uwagę już w pracy publikowanej w 2012 r.⁹

Osobne opracowania powstały dla zawieszek z terenu Ukrainy (V. Savič'kij *et al.*, 2009, s. 107–119; V. Savič'kij 2013, s. 37–43).

Nieliczne informacje dotyczące zawieszek z wizerunkami świętych wojowników można znaleźć w literaturze białoruskiej (Ā.G. Zverugo 1975, s. 129). Zawieszki licznie obecne na terenie Łotwy wzmiankowane są głównie w opracowaniach wyników badań na stanowiskach archeologicznych (tabela 2, literatura).

Należy także wspomnieć o pracach, w których zawieszki te wymieniane są w kontekście opracowań innych zabytków lub badań związanych z wizerunkami świętych wojowników (A. Musin 2007, s. 148–166; M. White 2013).

Niniejsze opracowanie poświęcone jest jedynie zawieszkom, które odkryte zostały na terenie Polski. Założeniem tego opracowania jest próba usystematyzowania wiedzy na temat tej kategorii zabytków, ich szczegółowa analiza oraz weryfikacja utrwalonej w literaturze polskiej interpretacji wizerunku świętego wojownika.

PODZIAŁ ZAWIESZEK Z TERENU POLSKI

GRUPA 1

Zawieszka z przedstawieniem świętego, konnego wojownika (prawdopodobnie św. Jerzego) walczącego ze smokiem

Grupa 1 – zawieszki w formie kolistej tarczki, o średnicy 3,35–3,50 cm¹⁰, zaopatrzonej w gładkie, wąskie, prostopadłe umieszczone uszko, wysokości 0,5–0,7 cm, wykonane w technice odlewania z brązu. Rewers gładki. Na awersie otok kar-

bowany¹¹. W jego obrębie prawostronny wizerunek jeźdźca w aureoli, nakryciu głowy i tunice, przedstawionego w półprofilu, trzymającego w prawej dłoni włócznię, którą przebija paszczę smoka leżącego pod nogami galopującego konia. Fragment nimbu, ucho oraz prawe, tylne kopyto końskie znajdujące się w otoku.

⁹ A. Ŭ. Kononovič (2014, s. 139–142) słusznie zwraca uwagę, że lewostronne wyobrażenie świętych wojowników jest trudne do zidentyfikowania. Można je określać jako ukazujące św. Jerzego, ale również św. Dymitra i Teodora. Na tego rodzaju wątpliwości w interpretacji wizerunku zwracałam uwagę już wcześniej w mojej pracy (J. Żółkowska 2012, s. 196, 198). W zestawieniu zabytków autorka wymienia zawieszki z Polski, informując, że pochodzi ona z województwa podlaskiego, wiadomo jednak, że znaleziona została ona w Drohiczyźnie (J. Żółkowska 2012, s. 196). Dodatkowo w pracy A. Ŭ. Kononovič błędnie podany został rok wydania artykułu mojego autorstwa.

¹¹ Niektóre z analogicznych, łotewskich zawieszek mają otok w postaci linii ciągłej.

⁸ Wariant 2 nie jest znany z terenu ziem polskich.

¹⁰ Średnice większości analogicznych zawieszek mieszczą się w przedziale 2,8–3,8 cm (tabela 2). M.V. Sedova (2006, s. 250, nr 16–17) wymienia również dwie zawieszki z Ukrainy o średnicach znacznie większych 6,5 i 8 cm. Niepewna, przeliczona na podstawie ilustracji zamieszczonej w publikacji, jest średnica zawieszki z Wołkowyska wielkości 4 cm (Ā.G. Zverugo 1975, s. 129, ryc. 13:7).

Ryc. 2. Zawieszki, grupa 1, z przedstawieniem świętego, konnego wojownika (prawdopodobnie św. Jerzego) walczącego ze smakiem: a) Dołubowo, pow. siemiatycki, Państwowe Muzeum Archeologiczne V/7363 kn. 101, fot. R. Janicki; b) Dołubowo, Państwowe Muzeum Archeologiczne V/7363 kn. 102, fot. R. Janicki; c) Dołubowo, Państwowe Muzeum Archeologiczne V/7363 kn. 103, fot. R. Janicki; d) Dołubowo, Państwowe Muzeum Archeologiczne V/7363 kn. 104, fot. R. Janicki; e) Święck-Strumiany, pow. wysokomazowiecki, fot. P. Męcik; f) Wrocław, pow. loco, fot. T. Gąsior

Abb. 2. Anhänger, Gruppe 1, mit der Darstellung eines mit dem Drachen kämpfenden heiligen Ritters (vermutlich des heiligen Georgs): a) Dołubowo, Kr. Siemiatycze, Państwowe Muzeum Archeologiczne, [dt: Staatliches Archäologisches Museum] V/7363 kn. 101, Fot. R. Janicki; b) Dołubowo, Państwowe Muzeum Archeologiczne V/7363 kn. 102, Fot. R. Janicki; c) Dołubowo, Państwowe Muzeum Archeologiczne V/7363 kn. 103, Fot. R. Janicki; d) Dołubowo, Państwowe Muzeum Archeologiczne V/7363 kn. 104, Fot. R. Janicki; e) Święck-Strumiany, Kr. Wysokie Mazowieckie, Fot. P. Męcik; f) Wrocław, Kr. loco, Fot. T. Gąsior

Do tej grupy zabytków zaliczono łącznie sześć zawieszek: cztery z grobu na cmentarzysku w Dołubowie, jedną z grobu kobiecego z cmentarzyska w Święcku-Strumianach oraz jedną z warstwy osadniczej podgrodzia na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu (ryc. 2 a–f). Stan zachowania wszystkich zawieszek jest dobry, chociaż mają one widoczne wytarcia oraz, w przypadku zabytków z Wrocławia i Święcka-Strumian, przebite niewielkie otwory na tarczach. W tym miejscu należy zaznaczyć, że obecny stan zachowania zawieszek z Dołubowa w całości, jest w dużej mierze efektem zabiegów konserwatorskich, wykonanych jeszcze w roku ich odkrycia (ryc. 2 a–d; 3: 1–4)¹².

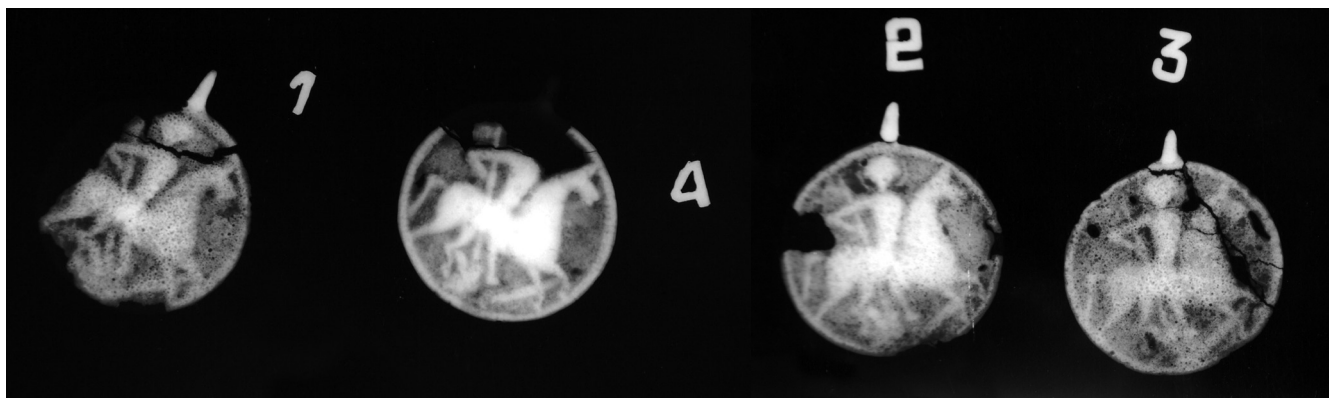
¹² W toku konserwacji zawieszek wszystkie ubytki uzupełniono epidianem, a pierwotny stan ozdób widoczny jest na zdjęciach rentgenowskich (ryc. 3: 1–4). Najlepiej zachowana zawieszka, PMA V/7363, kn. 102 (ryc. 2b; 3:2), w momencie odkrycia miała odłamlane uszko oraz ubytki w miejscu pęknięcia. Wyróżnia się jednak znacznie większą czytelnością wizerunku od pozostałych trzech zabytków. Niewielkie uszkodzenie, nie naruszające przedstawienia, miała też zawieszka PMA V/7363, kn. 103 (ryc. 2c; 3:3). Dwie pozostałe PMA

Spośród czterech zawieszek z Dołubowa dwie wydają się być identyczne (nr katalogowe PMA V/7363, kn. 102 i 103, (ryc. 2 b–c; 3: 2–3). Niewykluczone, że mogły być one wykonane z jednej matrycy. Dwie pozostałe zawieszki różnią się w detalach, mają one, m.in. inne proporcje głowy końskiej oraz inny stopień jej odchylenia.

Zaliczona do grupy 1 zawieszka z Wrocławia wykazuje niewielkie różnice w stosunku do pozostałych zawieszek z tej grupy (ryc. 2f). Jej średnica jest większa i wynosi 3,8 cm

V/7363, kn. 101 (ryc. 2a; 3:1) i kn. 104 (ryc. 2d; 3:4), w momencie odkrycia zachowane były fragmentarycznie.

Według Głównego Konserwatora PMA Władysława Wekera przebarwienia (szczególnie: PMA V/7363, kn. 101 i 103; ryc. 3:1, 3), widoczne na kliszach rentgenowskich w postaci czarnych drobnych plamek świadczą o błędach popełnionych w trakcie procesu odlewania (wytwórcy nie udało się usunąć z ciekłego jeszcze metalu pęcherzyków gazu). Dobrą jakością odlewu charakteryzują się te zawieszki (PMA V/7363, kn. 102 i kn. 104, ryc. 3:2, 4), które na zdjęciach rentgenowskich mają jaśniejszą barwę.

Ryc. 3. Zdjęcia rentgenowskie zawieszek z Dołubowa (fot. W. Weker): 1) PMA V/7363 kn. 101; 2) PMA V/7363 kn. 102; 3) PMA V/7363 kn. 103; 4) PMA V/7363 kn. 104. Parametry ekspozycji: 120 kV, 15 sek., 5 mA

Abb. 3. Röntgenaufnahmen der Anhänger aus Dołubowo (Fot. W. Weker): 1) PMA V/7363 kn. 101; 2) PMA V/7363 kn. 102; 3) PMA V/7363 kn. 103; 4) PMA V/7363 kn. 104. Parameter der Exposition: 120 kV, 15 Sek., 5 mA

(E. Ostrowska 1959, s. 155, ryc. 1)¹³. Uszko jest szersze, z widocznym ornamentem w postaci dwóch pionowo ułożonych pasów karbowania¹⁴. Ozdobę tę wykonano z bliżej nieokreślonego stopu metalu (z przewagą cyny?, Katalog Naukowy Muzeum Miejskiego Wrocławia, Oddział Muzeum Archeologiczne; E. Ostrowska 1959, s. 155). Jednocześnie zawieszka różni się detalami wizerunku świętego wojownika. Szczegóły dodatkowo zaznaczone na przedstawieniu świętego to broda okalająca twarz, pasy zaznaczone na tunice, wyraźnie przedstawiony płaszcz oraz porządek powiewający na włóczni. Na zawieszce tej tylko prawe przednie kopyto konia zaznaczone zostało na krawędzi.

Łącznie z zabytkami analogicznymi znanych jest mi czterdzieści jeden zawieszek grupy 1: obok sześciu zawieszek z Polski, osiemnaście pozyskano na obszarze Łotwy, dwanaście na terenie Rosji, dwie z Białorusi i trzy z Ukrainy (tabela 2, ryc. 4)¹⁵. Znakomitą większość stanowią bezpośrednie analogie do zawieszek z Dołubowa i Święcka-Strumian (ryc. 5a–b). Najbliższą do wrocławskiego egzemplarza analogię, chociaż nie ścisłą, stanowi *zmeevik* z Nowogrodu Wielkiego (ryc. 5c)¹⁶.

¹³ Analogiczne zawieszki z Nowogrodu Wielkiego są nieco większe i mają średnice wielkości 4,3 cm (*Drevnij Novgorod* 1985, s. 44, ryc. 44b).

¹⁴ Podobne, szersze uszka mają zawieszki z grodzisk w Nowogrodzie Wielkim, Wołkowysku, Sereńsku i Starym Riazaniu (M.V. Sedova 1981, s. 62, 63, ryc. 20:11; Å.G. Zverugo 1975, s. 129, ryc. 13:7; T.N. Nikol'skaâ 1968, s. 116, ryc. 37:2; I.E. Zajceva 2009, s. 214, rys. 1:18; A.L. Mongajt 1955, s. 176, 179, tabl. 138:12).

¹⁵ Poza wymienionymi w artykule zawieszkami, znane są mi dodatkowo trzy zawieszki z Ukrainy. Dwie z nich to niepublikowane zabytki z badań Anny Peskovej w Zaslaviu (Hmełnicka obl.). Nie uwzględniam ich w powyższych zestawieniach ze względu na brak tego rodzaju zawieszek w zbiorach polskich. Wizerunek znajdujący się na zawieszkach należy także do prawostronnych. Podobna zawieszka, pochodząca z Wołynia, opublikowana została przez Volodymyra Savic'kiego (V. Savic'kij *et al.*, 2009, s. 107, 115, tab. 1, nr 8, tabl. VIII. 8).

Zawieszki z wizerunkiem św. Jerzego znane są też z Bułgarii. Ze względu na brak analogii w Polsce nie uwzględniono ich w niniejszym artykule. Datowane są one nieco wcześniej od tych znanych z terenu Polski – na X–pocz. XI w. (G. Atanasov 1990, s. 43–44, ryc. 1–2).

¹⁶ Terminem *zmeevik* określane są okrągłe zawieszki na jednej stronie zawierające ikonografię chrześcijańską, a na drugiej motyw niechrześcijański, często w postaci głowy otoczonej wężami (T.V.

Wydaje się, że kolejne dwa podobne egzemplarze pochodzą z Nowogrodu Wielkiego oraz z miejscowości Murziha w Republice Tatarstanu¹⁷.

Większość zawieszek grupy 1 z Polski znana jest z kontekstów grobowych, tylko zabytek z Wrocławia odkryto w warstwie osadniczej, datowanej na połowę XII w.¹⁸ Nawiązujący do niego stylistycznie *zmeevik* z Nowogrodu Wielkiego datowany jest podobnie – na 2. połowę XII w. (ryc. 5c, tabela 2).

Zbiór czterech zawieszek znajdował się w grobie nr 49¹⁹ na cmentarzysku z grobami w obudowach kamiennych w Dołubowie (L. Długopolska 1977, s. 188–189). Datowanie cmentarzyska wyznaczone zostało przez Ludgardę Długopolską na XII–XIII w. Analiza jego rozplanowania oraz wyposażenia poszczególnych kompleksów grobowych, przeprowadzona przez Michała Dzika, pozwoliła na zweryfikowanie czasu funkcjonowania nekropoli na okres od 2. ćwierci XII w. do połowy XIII w. Oceniał on, że grób nr 49 może pochodzić z 1. połowy XIII w. (M. Dzik 2012, s. 115)²⁰.

Nikolaeva, A.V. Černecov 1991, s. 3). Wspomniany zabytek z Nowogrodu Wielkiego zapewne pierwotnie na rewersie miał postać Meduzy. Została ona usunięta, a w tym miejscu wyryto akceptowany przez Kościół krzyż (L.V. Pokrovskaa, E.A. Tănina 2009, s. 427).

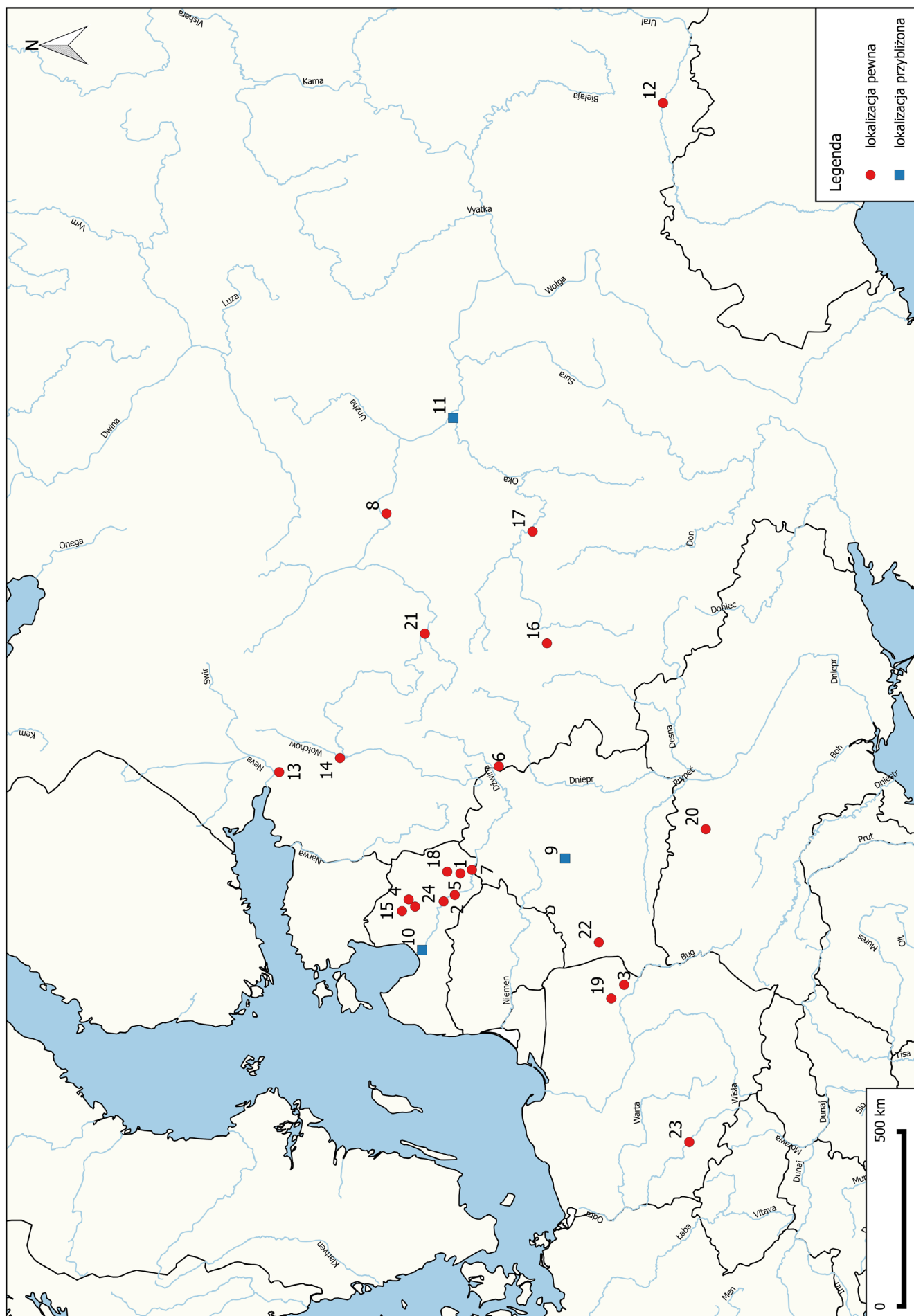
¹⁷ Wątpliwości wynikają z małej czytelności rycin zawieszek z Nowogrodu Wielkiego (*Drevnij Novgorod* 1985, s. 44, ryc. 44b, T.V. Nikolajeva, A.V. Černecov 1991, s. 72–73; O.M. Olejnikov 2015, s. 124–125, tabl. 2:15) oraz Murzihi (M.V. Sedova 2006, s. 250, ryc. 12, nr 18).

¹⁸ Za wszelkie informacje dotyczące zawieszki z Wrocławia dziękuję pani mgr Lidii Nowackiej z IAIE PAN we Wrocławiu oraz panu dr. Radosławowi Jaryszowi z Muzeum Miejskiego Wrocławia, Oddział Muzeum Archeologicznego.

¹⁹ Zawieszki stanowiły prawdopodobnie element kolii, w której skład wchodziły dodatkowo paciorki szklane oraz zawieszka z wizerunkiem Matki Boskiej Orantki. Paciorki były wykonane z przezroczystego żółtego (z metalową wkładką) i zielononiebieskiego szkła (L. Długopolska, J. Dunin-Karwicki 1976, s. 12). Według oceny Sylwii Wajdy wszystkie wykonane zostały techniką nawijania, ze szkła ołowiowo-potasowego. Niebieskozielony paciorek zapewne barwiony był miedzią.

Zwraca uwagę różny stopień zachowania powierzchni zawieszek. Niektóre z nich są wyraźnie zniszczone prawdopodobnie na skutek dłuższego użytkowania (PMA V/7363, kn. 101 i 103).

²⁰ Według tego badacza grób nr 49 pochodzi z ostatniej fazy użytkowania cmentarzyska. Przemawia za tym przede wszystkim położenie

Ryc. 4. Znaleźiska zawieszek – grupa 1 (rys. J. Żółkowska). W przypadku miejscowości nieznanych, na mapie zaznaczono miasto będące stolicą obwodu, powiatu lub okolicę, w której znaleziono zabytek. Numery stanowisk na mapie odpowiadają numerom (w nawiasie) zamieszczonym w tabeli nr 1, w kolumnie: Stanowisko.

1. Aglonas Kristapiņi, Aglonas novads, Łotwa, 2. Asote [Ašote], Krustpils novads, Łotwa, 3. Doľubowo, pow. siemiatycki, Polska, 4. Jaunpieblga, Jaunpiebalgas novads, Łotwa, 5. Jersika, Līvānu novads, Łotwa, 6. Klimenki, Smolenskaā obl. [Смоленская обл.], Rosja, 7. Krāslavas Augustiņi, Krāslavas novads, Łotwa, 8. Malyje Soli, Āroslavskā obl. [Малые Соли, Ярославская обл.], Rosja, 9. Miejscowość nieznaną, Minskaā vobl. [Мінская вобл.], Białoruś, 10. Miejscowość nieznaną, Ļatgalia, [Latgale], Łotwa, 11. Miejscowość nieznaną, Nižegorodskā obl. [Нижегородская обл.], Rosja, 12. Murziha, Republika Tatarstanu, Rosja, 13. Nikol'skoje, Leningradskā obl. [Никольское, Ленинградская обл.], Rosja, 14. Nowogród Wielki, Nowgorodskā obl. [Новгородская обл.], Rosja, 15. Raunas Kapile, Raunas novads, Łotwa, 16. Sereņisk, Kalyžskaā obl. [Калужская обл.], Rosja, 17. Stary Riazan', Rāzanskaā obl. [Рязанская обл.], Rosja, 18. Šķilbenu Daņilovka, Rēzeknes novads, Łotwa, 19. Święck-Strumiany, pow. wysokomazowiecki, Polska, 20. Turčinka, Žitomir'ska obl. [Турчинка, Житомирська обл.], Ukraina, 21. Twer, Tverskajā obl. [Тверская обл.], Rosja, 22. Wołkowysk, Grodzenskaā vobl. [Гродзенская вобл.], Białoruś, 23. Wrocław, pow. loco, Polska, 24. Vecpiebalgas Vecraskumi, Vecpiebalgas novads, Łotwa

Abb. 4. Anhängerfunde – Gruppe 1 (Zeichn. J. Żółkowska). Wenn der genaue Fundort unbekannt ist, wird auf der Karte die Hauptstadt der Region, des Kreises oder die Fundgegend markiert. Die Nummern der Fundstellen auf der Karte entsprechen den Nummern (in Klammern) in der Tabelle Nr. 1 in Spalte: Stanowisko (Fundstelle).

Ryc. 5. Zawieszki, grupa 1 – analogie: a) Jeriska, Muzeum Historii Łotwy w Rydze (Latvijas Nacionālais vēstures muzejs), A 10330: 1020, fot. Roberts Kaniņš; b) Raunas Kapusils, Muzeum Historii Łotwy w Rydze, RDM I 1283h, fot. Roberts Kaniņš; c) zmeevik, Nowogród Wielki (za *Drevnij Novograd* 1985, s. 44, ryc. 44b)

Abb. 5. Anhänger, Gruppe 1 – Analogien: a) Jeriska, Muzeum Historii Łotwy [dt. Museum für die Geschichte Litauens] in Riga (Latvijas Nacionālais vēstures muzejs), A 10330: 1020, Fot. Roberts Kaniņš; b) Raunas Kapusils, Muzeum Historii Łotwy in Riga, RDM I 1283h, Fot. Roberts Kaniņš; c) zmeevik, Nowogród Wielki (vgl. *Drevnij Novograd* 1985, s. 44, Abb. 44b)

Egzemplarz ze Święcka-Strumian odkryto na cmentarzysku z grobami płaskimi w układzie rzędownym w grobie kobiecym nr 48. Danuta Jaskanis (2008, s. 256) określiła okres funkcjonowania nekropolii na schyłek XI lub I. ćwierć XII w. – pierwsze dziesięciolecie XIII w.²¹ Skomplikowana stratygrafia

utrudnia wydatowanie grobu. Wskazanie dolnej granicy jego datowania nie jest możliwe. Wydaje się, że oddalenie pochówku od domniemanej kaplicy może wskazywać na jego powstanie w schyłkowym okresie funkcjonowania cmentarzyska. *Terminus ante quem* przypadałby zatem na początek XIII w.²²

nie grobu na skraju nekropolii. W porównaniu z większością grobów zlokalizowanych na stanowisku, grób 49 był węższy, a jego obstwa zbudowana z kamieni znacznie mniejszych niż w większości pozostałych konstrukcji grobowych. Jest to charakterystyczne dla grobów dostawianych później, których wielkość zależna była od zmniejszającego się w trakcie użytkowania obszaru pozostałego na nekropolii. Na końcową fazę użytkowania cmentarzyska wskazuje zorientowanie grobu 49 i sąsiadującego z nim grobu 48 na północny wschód–południowy zachód, nie zaś jak inne groby na linii wschód–zachód. Według obserwacji dokonanych przez M. Dzika (2012, s. 591) są to cechy, które wskazują na schyłkową fazę użytkowania cmentarzyska.

²¹ Według badaczki rozwój przestrzenny cmentarzyska w Święcku-Strumianach przebiegał wzdłuż osi wschód–zachód. Najmłodsze pochówki znajdowały się poza ogrodzeniem nekropolii od strony wschodniej i od zachodu na wale II i fosie II grodu. Najwięcej grobów (w tym grób 48) znajdowało się na północny zachód od domniemanej kaplicy (D. Jaskanis 2008, s. 157, 160, 256). Zawieszkę (element kolii złożonej z 82 paciorków szklanych) znaleziono w grobie nr 48, w którym pochowano kobietę w wieku *iuvēnis*. W wyposażeniu tego pochówku odkryto również dwie zausznice typu święckiego z brą-

utrudnia wydatowanie grobu. Wskazanie dolnej granicy jego datowania nie jest możliwe. Wydaje się, że oddalenie pochówku od domniemanej kaplicy może wskazywać na jego powstanie w schyłkowym okresie funkcjonowania cmentarzyska. *Terminus ante quem* przypadałby zatem na początek XIII w.²²

GRUPA 2

Zawieszki z przedstawieniem świętego, konnego wojownika (bez smoka)

Grupa 2 – zawieszki w formie kolistej tarczki, średnicy 2,0–2,1 cm²³, zaopatrzonej w gładkie, prostopadłe umieszczo-

zowym kabłąkiem oplatanym filigranowym drutem, dwa kabłączki pomorskie, brązowy paciorek ażurowy oraz dwa noże i fragment skórzanej pochwy (D. Jaskanis 2008, s. 205, 312, ryc. 54).

²² W grobie nr 48 znajdował się nóż z charakterystycznym geometrycznym zdobieniem. Analogiczny egzemplarz odkryto na grodzisku w Asote (Krustpils novads, Łotwa), w warstwie wydatowanej na XIII w. (E.D. Šnore 1961, s. 34, 38, 101, tabl. XI: 12–13).

²³ Średnice większości analogicznych zawieszek mieszczą się w granicach 2,0–2,1 cm. Dwa zabytki z Wołynia na Ukrainie mają średnice mniejsze 1,8–1,9 cm (V. Savic'kij *et al.*, 2009, s. 107, 115,

ne uszko, wysokości około 0,5 cm, wykonane w technice odlewania, zwykle z brązu. Rewers najczęściej gładki. Na awersie karbowany otok. W jego obrębie lewostronny wizerunek jeźdźca w aureoli i nakryciu głowy, przedstawionego w półprofilu, trzymającego w lewej dłoni uniesioną do góry włócznię²⁴. Na wysokości biodra jeźdźca widoczna okrągła tarcza (?). Za jego plecami rozwiany płaszcz.

Wykonana ze stopu miedzi zawieszka z Drohiczyzna jest jedynym egzemplarzem, reprezentującym grupę 2, znalezionym na obszarze obecnych ziem Polski (ryc. 6)²⁵. Nie jest wia-

Ryc. 6. Zawieszka – grupa 2, z przedstawieniem konnego wojownika (bez smoka) (za K. V. Bolsunovskij 1894, tabl. XX:10)

Abb. 6. Anhänger, Gruppe 2, mit der Darstellung eines Ritters (ohne Drachen) (vgl. K. V. Bolsunovskij 1894, Taf. XX:10)

dome miejsce przechowywania zabytku (zaginął?). Ozdoba znana jest dzięki publikacji *Drogičinskije plomby* Karola V. Bolsunovskiego z 1894 r. (tabl. XX:10). Chociaż zestaw dostępnych informacji jest wąski, niewątpliwie zawieszka ta należy do grupy określonej jako 2. Cechy charakterystyczne określające tę grupę zostały w dużej mierze ustalone na podstawie zabytków analogicznych (tablica 3). Ze względu na małą czytelność ryciny zamieszczonej w publikacji K. V. Bolsunovskiego, szczegóły postaci ustalono na podstawie znajdujących się w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie

tab. 1, nr 1–5, tabl. V. 1–5). Nie można wykluczyć, że jedna zawieszka, pochodząca z Zieleńca (O. Ratič 1957, s. 64, tabl. XII: 21) ma większą średnicę, tzn. 3 cm.

²⁴ Zawieszka – *zmeevik* – z lewostronnym przedstawieniem konnego wojownika znaleziono również w Nowogrodzie Wielkim, w warstwie datowanej na okres od lat 80. XI do 30. lat XII w. (L. V. Pokrovska, E. A. Tănina 2009, s. 427, ryc. 4). Styl zawieszki, choć niedbały, nawiązuje raczej do prawostronnych, nie zaś lewostronnych przedstawień świętych wojowników.

²⁵ Według opisu Krystyny Musianowicz (1969, s. 207) na zawieszce widoczny jest św. Jerzy walczący ze smakiem. Na błąd badaczki dotyczący interpretacji wizerunku wskazywać może włócznia jeźdźca uniesiona do góry, nie zaś jak w przypadku walki ze smakiem, kiedy jest ona skierowana w kierunku ciała leżącego pod kopytami konia smoka. Ze względu jednak na złą jakość dostępnej reprodukcji, przede wszystkim na podstawie analogicznych zabytków ustalono, że widać na niej tylko postać jeźdźca.

zawieszek z Werbyczy²⁶ (ryc. 7). Przypuszczać należy, że zabytek z Drohiczyzna prawdopodobnie opublikowano w skali 1:1, zatem jego średnica wynosiłaby 2 cm, a wysokość uszka 0,5 cm, odpowiadałby on analogicznemu zabytkom z obszaru Rosji i Ukrainy. Wedle K. V. Bolsunovskiego (1894, s. 69) na rewersie zabytku znajdowały się ślady napisów, co różniłoby ten zabytek od analogicznych z Rosji i Ukrainy.

Spośród trzydziestu dwóch znanych mi analogicznych zawieszek, osiemnaście pochodzi z Ukrainy, a dziesięć z Rosji. W przypadku trzech brak informacji o miejscu ich znalezienia (ryc. 8).

GRUPA 3

Zawieszka z przedstawieniem popiersia świętego wojownika

Do grupy trzeciej zaliczono trzy zawieszki (ryc. 9 a–c), ze względu na różnice stylistyczne przedstawienia wydzielono w niej dwa warianty. Wariant pierwszy to zawieszki z grodziska w Jeglińcu, oraz z Gdańska, st. 4 (ryc. 9 a–b)²⁷, z przedstawieniem popiersia świętego Jerzego oraz z inskrypcjami bezspornie wskazującymi na jego wizerunek (G. Iwanowska 1991, s. 694, ryc. 10; Z. Misiuk 2013, s. 254, 361, ryc. 19). Wariant drugi wydzielono dla drugiej zawieszki z Gdańska, st. 2 (ryc. 9c) z przedstawieniem św. wojownika, w postawie stojącej, widocznej w 2/3 wysokości (K. Karasiewicz 2001, s. 323, ryc. VIII:g).

Wariant pierwszy

Wariant pierwszy – zawieszki w formie kolistej tarczki o średnicy 2,1–2,4 cm, zaopatrzonej w gładkie, prostopadłe umieszczone uszko, wysokości około 0,5 cm, wykonane w technice odlewania, z brązu oraz prawdopodobnie ze srebra. Na awersie otok. W jego obrębie popiersie świętego w aureoli, w wariantach z mieczem lub włócznią w prawej dłoni oraz inskrypcją wskazującą na św. Jerzego. Zawieszki jedno- i dwustronne.

Dwie pochodzące z Polski zawieszki różnią się od siebie, ale także od zabytków analogicznych z terenu Ukrainy i Rosji. Średnice zabytków analogicznych mieszczą się w znacznie szerszym przedziale 1,6–3,5 cm (tabela 4), a znana jest również zawieszka z Kijowa o średnicy aż 4,5 cm (M. V. Sedova 2006, s. 247, nr 23). Wysokość uszek natomiast mieści się w przedziale 0,4–0,7 cm. Zabytek z Jeglińca podobnie, jak większość analogicznych, wykonany został z brązu. Brąz, z którego wykonano zawieszki miał dużą zawartość cyny, stąd jasna barwa metalu (G. Iwanowska 2015, s. 31). Zawieszki z Gdańska wykonano prawdopodobnie ze srebra.

Zaliczone do grupy 3, wariantu pierwszego, zawieszki z Jeglińca i Gdańska różnią się detalami w przedstawionym na nich wizerunku. Wydaje się, że zawieszka z Jeglińca reprezentuje

²⁶ Zabytki te funkcjonują w literaturze przedmiotu jako zawieszki z wizerunkiem św. Jerzego. Taką interpretację przyjęła również autorka niniejszego artykułu, w katalogu wydanym w 2007 r. (A. Piotrowski, M. Ruszkowska, J. Żółkowska 2007, s. 210).

²⁷ Pani Grażyna Iwanowskiej dziękuję za udostępnienie pełnej dokumentacji stanowiska.

Ryc. 7. Zawieszki, grupa 2 – analogie. Werbyczka, PMA V/990 kn. 102 i 102A (fot. R. Sofuß)

Abb. 7. Anhänger, Gruppe 2 – Analogien. Werbyczka, PMA V/990 kn. 102 und 102A (Fot. R. Sofuß)

bardziej powszechną formę przedstawienia, gdyż znane analogie odnoszą się właśnie do niej (ryc. 10)²⁸.

Zawieszka z Jeglińca należy do dwustronnych²⁹. Odwzorowanie świętego, widoczne na awersie trochę zatarte (ryc. 9a). Odczytanie wszystkich szczegółów nie jest możliwe. Zawieszka z przedstawieniem mężczyzny, z twarzą otoczoną kręconymi włosami i aureolą z mieczem zwróconym sztychem do góry w prawej dłoni³⁰. Po lewej stronie widoczna okrągła tarcza, lub zaznaczony układ szat. Zawieszka obwiedziona otokiem w postaci ciągłej linii. Po obu stronach postaci inskrypcje. Zatarte litery odczytano jako AOC (wg Andrzeja Poppe) lub AOT (wg Borysa Paszkiewicza). Po prawej stronie postaci znajdują się litery LO, po lewej Γ. Litera L została błędnie zapisana w miejscu A, brak również poprzecznej kreski. Z taką emendacją zapis można odczytać jako OAT czyli Ó A(gios) Γ(eorgios)³¹.

²⁸ Warto w tym miejscu nadmienić, że jedna z analogicznych zawieszek, pochodząca z Zieleńca na Ukrainie (Katalog 2001, s. 106, ryc. 23) znajduje się obecnie w zbiorach Muzeum Pierwszych Piastów w Gnieźnie. Zabytek należał do kolekcji Władysława Abrahama. Zgodnie z jego dokumentacją wizerunek na awersie określony został jako należący do św. Dymitra, a na rewersie do św. Jerzego lub Tomasza. Za informacje te dziękuję panu Jakubowi Magrianowi z Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie.

²⁹ Większość zawieszek z wizerunkiem św. wojowników należy do rodzaju jednostronnych. Wydaje się, że do dwustronnych zaliczyć można przede wszystkim *zmeeviki*. W przypadku niektórych z tych zawieszek obserwuje się odejście od pogańskiej tradycji przedstawiania na rewersie wyobrażenia Gorgony. Zastępowano ją akceptowanymi przez chrześcijaństwo wizerunkami (patrz przypis 16). Zabytek z Jeglińca może być świadectwem przejścia od tradycji wykonywania dwustronnych zawieszek-amuletów do produkcji takich, na których awersie i rewersie umieszczano wizerunki akceptowane przez Kościół.

³⁰ Pierwszych analiz dwustronnej zawieszki z Jeglińca dokonał prof. A. Poppe, według którego na awersie widoczna jest postać św. Jerzego, a na rewersie św. Bazylego. Z ustaleniami tymi zgodził się prof. B. Paszkiewicz (teczka z dokumentacją badań na grodzisku w Jeglińcu, Dział Archeologii Bałtów PMA w Warszawie).

³¹ Panu prof. Borysowi Paszkiewiczowi składam serdeczne podziękowania za odczytanie napisu. Na rewersie tej zawieszki badacz rozpoznawał wizerunek św. Bazylego. Ze względu na zatartą powierzchnię nie jest to jednak pewna interpretacja. Po prawej stronie postaci ma być widoczna litera A, po lewej BA. Napis można odczytywać zatem jako A(gios) BA(silios). Określenie wizerunku jako

W odróżnieniu od zawieszki z Jeglińca popiersie św. Jerzego widoczne na zawieszce z Gdańska, st. 4 (ryc. 9b) wpisano w dwa perełkowe otoki. Zarys twarzy świętego jest bardzo schematyczny, okalają ją krótkie włosy i aureola. Na lewym ramieniu świętego widoczny jest ozdobiony pasami płaszcz. Świętego pokazano ze skierowaną grotem do góry włócznią, nie zaś z mieczem, w prawej dłoni. Po jego lewej stronie widoczna jest okrągła tarcza. Zabytki różnią się też sposobem zapisania inskrypcji. Na tarczy napis $\alpha \Gamma \acute{o} \pi \pi \iota [o \varsigma]$ ³².

Obydwie zawieszki pochodzą z kontekstów osadniczych. Ozdoba z grodziska w Jeglińcu została odkryta w warstwie, wstępnie datowanej przez badaczkę stanowiska Grażynę Iwanowską na XII–XIII w.³³ Znalazona pomiędzy ulicami Tartaczną i Panieńską zawieszka z Gdańska pochodzi z warstwy datowanej na okres między połową, a początkowymi latami 4. ćwierci XIII w. (Z. Misiuk 2013, s. 360)³⁴.

Większość spośród pięćdziesięciu pięciu znanych analogicznych zawieszek koncentruje się na obszarze Rosji (czterdzieści jeden egzemplarzy), a piętnaście pochodzi z terenu Ukrainy (ryc. 11).

Wariant drugi

Zawieszka o kształcie owalnym, o szerokości 2,26 cm i wysokości 2,53 cm, z przymocowanym uszkiem wysokości 0,8 cm, wykonana z cyny. Awers obwiedziony dwoma perełkowymi otokami. W nich uproszczona sylwetka w aureoli, w długiej szacie, ze skierowaną grotem do góry włócznią w lewej, a migdałowatą tarczą w prawej dłoni. Postać przedstawiana w 2/3 wysokości (K. Karasiewicz 2001, s. 327, tabl. VIII: g).

Wariant ten reprezentuje tylko jedna zawieszka, znaleziona na podgrodziu (st. 2), przy ul. Olejarnej w Gdańsku (ryc. 9c). Odkryto ją na poziomie osadniczym wydатовanym metodą dendrochronologiczną na 1. ćwierć XIII w.

Na obecnym etapie badań, nie udało się odszukać ścisłej analogii. Widoczny na zawieszce wizerunek jest odbiciem lustrzanym tradycyjnego przedstawienia wojownika, dzierżącego włócznię w prawej, a tarczę w lewej dłoni. Przedstawienia takie pojawiają się niezwykle rzadko i zapewne należy je interpretować jako pomyłkę rzemieślnika³⁵. Znamy je z pieczę-

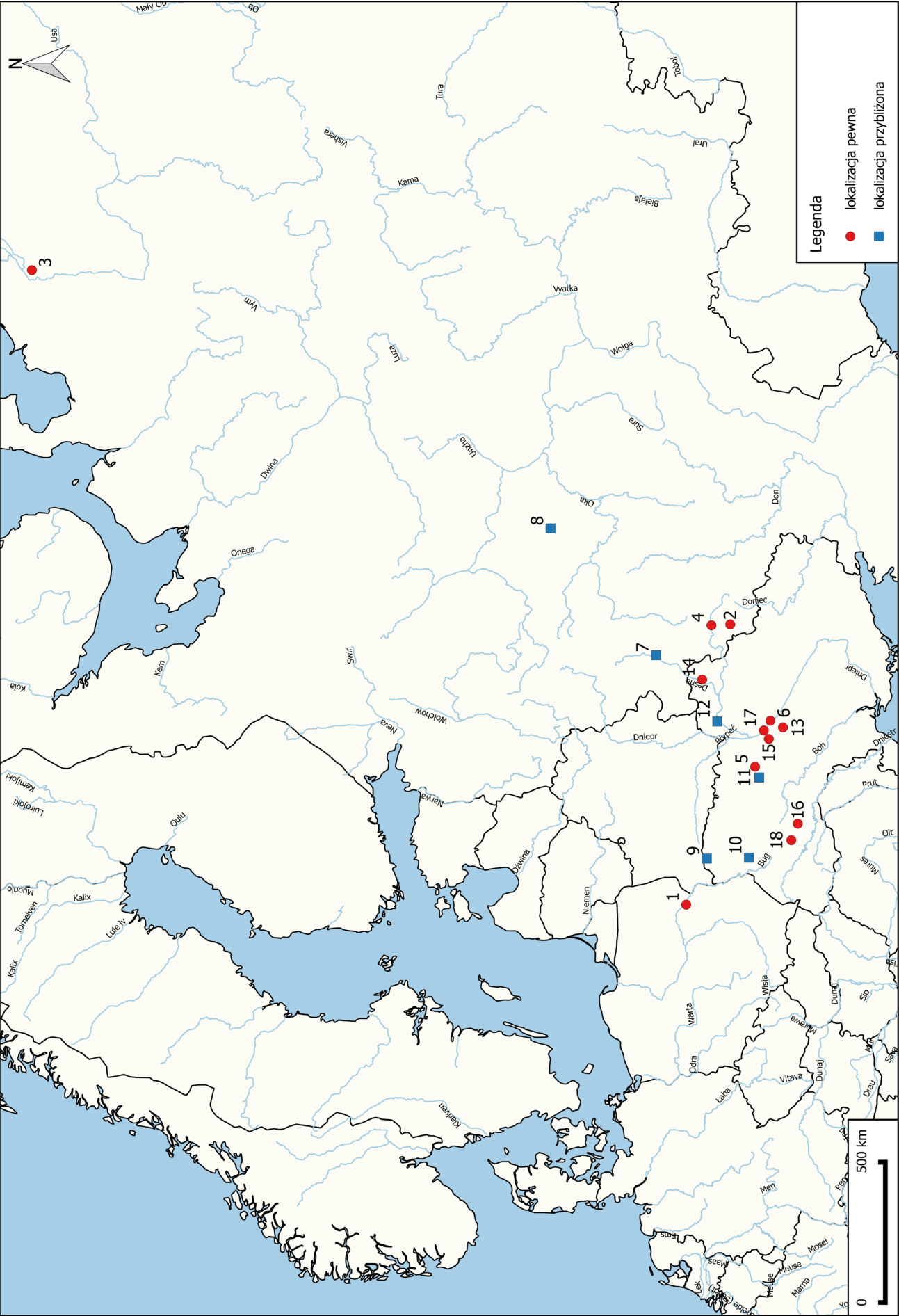
przedstawienia św. Bazylego wynika również z ikonografii, tj. odkrytej głowy i bogatej szaty. Brak tu natomiast krzyży na ramionach, ale może to wynikać ze zniszczenia powierzchni zawieszki. Obydwaj święci byli często przedstawiani wspólnie.

³² Panu mgr Zbigniewowi Misiukowi dziękuję za udzielenie mi dodatkowych informacji dotyczących zabytku.

³³ Zawieszka z Jeglińca została znaleziona w północnej części majdanu, w sąsiedztwie kamieni należących prawdopodobnie do konstrukcji wału. Znajdowała się w warstwie w której odkryto ponad osiemset przedmiotów wykonanych z brązu (G. Iwanowska 2010, s. 74). Wśród znacznej liczby zabytków brązowych wyróżnić można między innymi zawieszki lunulowate, zdobione na powierzchni drobnymi guzkami, których datowanie wg Sylwii Małachowskiej (1998, s. 85) przypada na XII–XIII w. Odkryto także kilkanaście egzemplarzy krzyżyków z emalią. Należy je również datować na ten sam okres (E.S. Mugurevič 1974, s. 236).

³⁴ Datowanie zawieszki zostanie uściślone po przeprowadzeniu badań dendrochronologicznych na pobranych próbach.

³⁵ O pomyłce dodatkowo świadczyć może niestaranny rysunek postaci. Na cechę tę, jako anomalię, zwraca uwagę Valentyn L. Ānin (1970a, b) w przypadku pieczęci nowogrodzkich.

Ryc. 8. Znaleźiska zawieszek – grupa 2 (rys. J. Żółkowska). W przypadku miejscowości nieznanych, na mapie zaznaczono miasto będące stolicą obwodu, powiatu lub okolicę, w której znaleziono zabytek. Numery stanowisk na mapie odpowiadają numerom (w nawiasie) zamieszczonym w tabeli nr 3, w kolumnie: Stanowisko.

1. Drohiczyn, pow. siemiatycki, Polska, 2. Gochevo, Kurskaâ obl. [Гочево, Курская обл.], Rosja, 3. Grodzisko nad rzeką Gniłką, Neneckij avtonomnyj okrug, Rosja, 4. Lipino, Kurskaâ obl. [Липино, Курская обл.], Rosja, 5. Maloje Gordišče, Horods'ke Žitomir's'ka obl. [Малое Городище, Gorodok, Житомирська обл.], Ukraina, 6. Małyi Bukrin, Kiivc'ka obl. [Малый Букрин, Київська обл.], Ukraina, 7. Miejscowość nieznana, Brjānckaâ obl. [Брянская обл.], Rosja, 8. Miejscowość nieznana, Vladimirskāâ obl. [Владимирская обл.], Rosja, 9. Miejscowość nieznana, południe Volin's'koj obl. [Волинської обл.], Ukraina, 10. Miejscowość nieznana, północ Volin's'koj obl. [Волинської обл.], Ukraina, 11. Miejscowość nieznana, Žitomir's'ka obl.? [Житомирська обл.], Ukraina, 12. Miejscowość nieznana, Černigiv's'ka obl. [Чернігівська обл.], Ukraina, 13. Polovets'ke, Kiivc'ka obl. [Половецкое, Київська обл.], Ukraina, 14. Putyivsk, Černigiv's'ka obl. [Путивск, Чернігівська обл.], Ukraina, 15. Vasyliv, Černigiv's'ka obl. [Василев, Чернігівська обл.], Ukraina, 16. Werbyczka, Hmeľnicka obl. [Хмельницька обл.], Ukraina, 17. Wityczew, Kiiv's'ka obl. [Витачев, Київська обл.], Ukraina, 18. Zieleńcze, Ternopil's'ka obl. [Тернопільська обл.], Ukraina

Abb. 8. Anhängerfunde – Gruppe 2 (Zeichn. J. Żółkowska). Wenn der genaue Fundort unbekannt ist, wird auf der Karte die Hauptstadt der Region, des Kreises oder die Fundegend markiert. Die Nummer der Fundstellen auf der Karte entsprechen den Nummern (in Klammern) in der Tabelle Nr. 3 in der Spalte: Stanowisko [Fundstelle].

Ryc. 9. Zawieszki, grupa 3, z przedstawieniem popiersia św. wojownika. Variant pierwszy: a) Jegliniec (fot. J. Żółkowska); b) Gdańsk, st. 4 (fot. Z. Misiuk). Variant drugi: c) Gdańsk, st. 2 (za K. Karasiewicz 2001, s. 323, ryc. VIII: g)

Abb. 9. Anhänger, Gruppe 3, mit der Darstellung der Büste des heiligen Ritters. Variante 1: a) Jegliniec (Fot. J. Żółkowska); b) Gdańsk, Fst. 4 (Fot. Z. Misiuk). Variante 2: c) Gdańsk, st. 2 (vgl. K. Karasiewicz 2001, S. 323, Abb. VIII: g)

ci ruskich. W takiej konwencji przedstawiono św. Teodora na pieczęci Mściława Rościszowicza (V.L. Ānin 1970a, s. 203, tabl. 17:185) i św. Dymitra na pieczęci Świętosława Wsiewołodowicza (ryc. 12a–b; V.L. Ānin 1970a, s. 205, tabl. 18:198).

Lustrzane przedstawienie nieokreślonego świętego wojownika znane jest również z pieczęci Jarosława Wsiewołodowicza (ryc. 12c; V.L. Ānin 1970b, s. 156, tabl. 1:371).

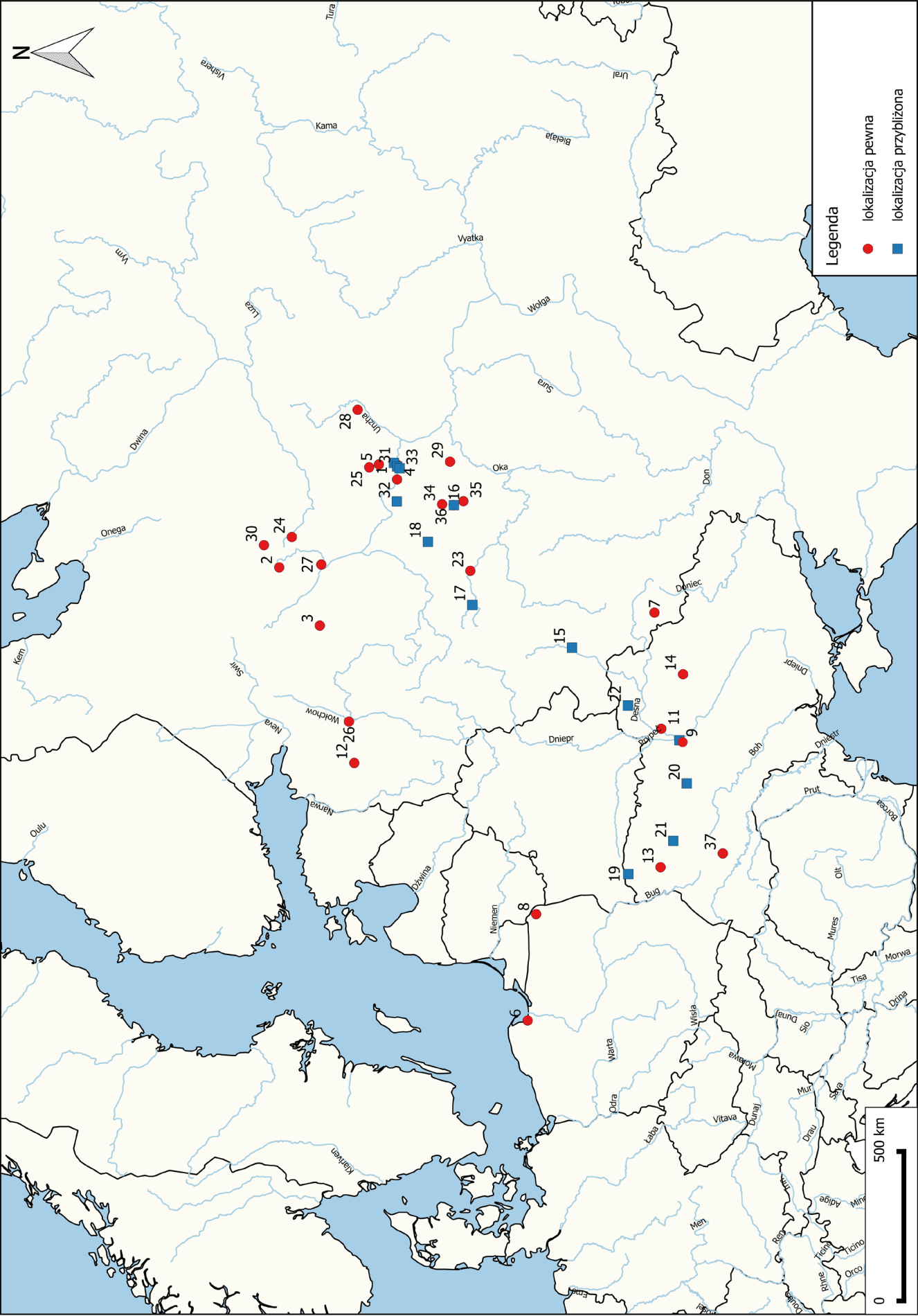
DATOWANIE

Datowanie zawieszek z wizerunkami świętych wojowników z Polski i analogicznych zawieszek z terenu Rosji, Łotwy, Białorusi oraz Ukrainy jest bardzo szerokie. Obejmuje okres od XI do XIII w., a w skrajnych przypadkach sięga nawet XIV w. Tylko dwa zabytki posiadają datowanie bezwzględne ustalone na podstawie analiz dendrochronologicznych. Wiele zawieszek pochodzi z dziewiętnastowiecznych kolekcji, co z oczywistych powodów uniemożliwia ich precyzyjne datowanie. Część zabytków datują ogólne ramy czasowe funkcjonowania stanowiska.

Ryc. 10. Zawieszki, grupa 3, wariant I – analogie. Zawieszka z Zieleńcza, Muzeum Pierwszych Piastów w Gnieźnie (fot. Ł. Kaczmarek)

Abb. 10. Anhänger, Gruppe 3, Variante I – Analogien. Anhänger aus Zieleniez, Muzeum Pierwszych Piastów in Gnesen [dt. Museum der ersten Piasten in Gnesen] (Fot. Ł. Kaczmarek)

Ryc. 11. Znaleźiska zawieszek – grupa 3, wariant pierwszy (rys. J. Żółkowska). W przypadku miejscowości nieznanych, na mapie zaznaczono miasto będące stolicą obwodu, powiatu lub okolicę, w której znaleziono zabytek. Numery stanowisk na mapie odpowiadają numerom (w nawiasie) zamieszczonym w tabeli nr 4, w kolumnie: Stanowisko.

1. Belogurovskaya, Ivanoskaâ obl. [Белогуровская, Ивановская обл.], Rosja, 2. Belozersk, Vologodskaâ obl. [Белозерск, Вологодская обл.], Rosja, 3. Chagoda, Vologodskaâ obl. [Чарода, Вологодская обл.], Rosja, 4. Čuvil'-Plës, Kostromskaâ obl. [Чувиль-Плës, Костромская обл.], Rosja, 5. Fedulovo, Kostromskaâ obl. [Федулово, Костромская обл.], Rosja, 6. Gdańsk, pow. loco, Polska, 7. Gochevo, Kurskaâ obl. [Гочево, Курская обл.], Rosja, 8. Jegliniec, pow. sejeński, Polska, 9. Kijów i Miejscowość nieznana, Kiivs'ka obl. [Київська обл.], Ukraina, 10. Kineszma, Ivanoskaâ obl. [Кинешма, Ивановская обл.], Rosja, 11. Kochany, Kiivs'ka obl. [Кожаны, Київська обл.], Ukraina, 12. Kotorsk, Pskovskaâ obl. [Псковская обл.], Rosja, 13. Lûbče, Vol'ynska obl. [Любче, Волынская обл.], Ukraina, 14. Łochowicz, Poltavs'ka obl. [Лохвиця, Полтавська обл.], Ukraina, 15. Miejscowość nieznana, Brjanskaâ obl. [Брянская обл.], Rosja, 16. Miejscowość nieznana, Vladimirskaâ obl. [Владимирская обл.], Rosja, 17. Miejscowość nieznana, Moskovskaâ obl., Ruzskij rajon, [Московская обл., Рузский район], Rosja, 18. Miejscowość nieznana, Aroslavskaâ obl. [Ярославская обл.], Rosja, 19. Miejscowość nieznana, Rożenskij raj., Volins'koï obl. [Рожищенський рай, Волінської обл.], Ukraina, 20. Miejscowość nieznana, Żitomir'ska obl. [Житомирська обл.], Ukraina, 21. Miejscowość nieznana, Rivnens'ka obl. [Рівненська обл.], Ukraina, 22. Miejscowość nieznana, Černigivs'ka obl., Šors'kij rajon, [Чернігівська обл., Щорський район], Ukraina, 23. Moskwa, stacja Jauza, Moskovskaâ obl., [Московская обл.], Rosja, 24. Nefedyevo, Vologodskaâ obl. [Нефедьево, Вологодская обл.], Rosja, 25. Nikulino, Kostromskaâ obl., nerehtskij rajon, [Никулино, Костромская обл. Нерехтский район], Rosja, 26. Nowogród Wielki, Novgorodskaâ obl. [Новгородская обл.], Rosja, 27. Oktâbryskij Most, okolica Czerepowiec [Октябрьский Мост], Vologodskaâ obl. [Вологодская обл.], Rosja, 28. Pietruszina, Kostromskaâ obl., nerehtskij rajon, [Петрушина, Костромская обл. Нерехтский район], Rosja, 29. Pirovy, Vladimirskaâ obl. [Пировы, Владимирская обл.], Rosja, 30. Pogostishche, Vologodskaâ obl. [Погостище, Вологодская обл.], Rosja, 31. Pustkowie Bosiha, Ivanoskaâ obl., Kinešemskij rajon [Пустошь Босиха, Ивановская обл., Кинешемский район], Rosja, 32. Pustkowie Iordaniha, Kostromskaâ obl., nerehtskij rajon [Пустошь Иорданиха, Костромская обл. Нерехтский район], Rosja, 33. Pustkowie Kuznecovka, Ivanoskaâ obl., Kinešemskij rajon [Пустошь Кузенцовка, Ивановская обл., Кинешемский район], Rosja, 34. Suzdal, Vladimirskaâ obl. [Владимирская обл.], Rosja, 35. Turovo, Vladimirskaâ obl. [Турово, Владимирская обл.], Rosja, 36. Włodzimierz, Vladimirskaâ obl. [Владимирская обл.], Rosja, 37. Zieleńcze, Ternopil'ska obl. [Тернопільська обл.], Ukraina

Abb. 11. Anhängerfunde – Gruppe 3, Variante 1 (Zeichn. J. Żółkowska). Wenn der genaue Fundort unbekannt ist, wird auf der Karte die Hauptstadt der Region, des Kreises oder die Fundgegend markiert. Die Nummer der Fundstellen auf der Karte entsprechen den Nummern (in Klammern) in der Tabelle Nr. 4, in der Spalte: Stanowisko (Fundstelle).

Ryc. 12. Pieczęcie książąt ruskich: a) św. Teodor na pieczęci Mścisława Rościszłowicza (za V.L. Ānin 1970a, s. 203, tabl. 17: 185); b) św. Dymitr na pieczęci Świętosława Wsiewołodowicza (za V.L. Ānin 1970a, s. 205, tabl. 18:198); c) nieokreślony św. wojownik na pieczęci Jarosława Wsiewołodowicza (za V.L. Ānin 1970b, s. 156, tabl. 1:371)

Abb. 12. Siegel der russischen Fürsten: a) Der heilige Theodor auf dem Siegel von Mstislav Rostislawitsch (vgl. V.L. Ānin 1970a, S. 203, Taf. 17: 185); b) der heilige Dimitri auf dem Siegel von Swjatoslaw III. Wsewolodowitsch (vgl. V.L. Ānin 1970a, S. 205, Taf. 18:198); c) unbekannter heiliger Ritter auf dem Siegel von Jaroslaw Wsewolodowitsch (vgl. V.L. Ānin 1970b, S. 156, Taf. 1:371)

Ze względu na podstawy datowania – często budzące wątpliwości, nieprecyzyjne lub niepewne – w analizie chronologicznej można posłużyć się innymi zabytkami z wizerunkami świętych wojowników. Okazuje się, że za najbliższe analogie można uznać inny rodzaj zabytków drobnej metaloplastyki, do których zaliczamy pieczęcie oraz monety.

W literaturze przedmiotu datowanie zawieszek grupy 1 obejmuje okres od XI do XIII w., a nawet XIV w.³⁶ Wydaje się

³⁶ Najstarsze datowanie, na XI w. oraz 2. połowę tego stulecia, przypisano zawieszkom z grodziska w Jeriska (J. Urtāns 1997, ryc. 1:2;

jednak, że należy datować je raczej na XII (ewentualnie na połowę XII w.) i XIII w. Datowanie takie sugerują daty dendrochronologiczne – ustalone na lata 30.–60. XII w. dla warstwy, z której pochodziła analogiczna dla grupy 1 zawieszka z Nowogrodu Wielkiego. Zawieszka ze Święcka-Strumian pochodzi z okresu od 2. połowy XII do początku XIII w. (*terminus ante quem* – początek XIII w.). Z XIII w. pochodzi natomiast zawieszka z Dołubowa (1. połowa XIII w.). W powyższym datowaniu największe wątpliwości budzi wyznaczenie pojawienia się zawieszek w XI w.³⁷ Jak wskazuje ikonografia przedstawie-

2004, s. 16–17). Zawieszki z Wołkowyska (Ā.G. Zverugo 1975, s. 129, ryc. 13:7), oraz Serenska (T.N. Nikol'skaâ 1968, s. 116, ryc. 37:2; I.E. Zajceva 2009, s. 214–214, rys. 1:18) określono na podstawie datowania zabytku z Nowogrodu Wielkiego na przełom XI i XII w. Jest ono nieścisłe, gdyż wyznaczone przed uzyskaniem dat dendrochronologicznych. Obecnie, zgodnie z wynikami tych badań określono, że ozdoba z Nowogrodu Wielkiego pochodzi z warstwy z 30.–60. lat XII w. (M.V. Sedova 1981, s. 62, 63, ryc. 20:11; M.V. Sedova 2006, s. 250, nr 12). Na dokładnie ten sam okres wydатовano zawieszki z Tweru (N.E. Persov, V.V. Soldatenkova 2011, s. 144). Z kolei zawieszki z Asote (A.D. Šnore 1961, s. 129, ryc. 135), Starego Riazania (A.L. Mongaj 1955, s. 131), Nowogrodu Wielkiego (O.M. Ojeinikov 2015, s. 124–125, tabl. 2), z cmentarzysk w Raunas Kapile, (Ė.S. Mugurevič 1965, s. 7) i Aglonas Kristapiņi (I. Kuniga 2000, s. 21), kurhanu koło wsi Klimienki (M.V. Sedova 2006, s. 250) datowane są na XII w. Na 2. połowę – koniec XII w. wydатовano zabytek z Nikolskoje (V. Sobolev 2007, s. 261, ryc. 4:6). Zawieszki z Małych Soli uważa się za wyrób z wieku XIII, ze wskazaniem na jego 1. połowę (P.G. Agrafonov 2002, s. 53). Okres użytkowania zawieszek poszerza datowanie zabytku ze stanowiska Kraslavās Augustiniszki określone na XIV w. (T. Berga 1997, s. 124; 2007, s. 61).

³⁷ Patrz przypis 36.

Ryc. 13. Płaskorzeźba z przedstawieniami św. Jerzego, Teodora Stratilesa, Nestora i Dymitra, Monaster św. Michała Archanioła w Kijowie (za E.I. Arhipova 2007, s. 604–607, ryc. 465–647)

Abb. 13. Flachrelief mit den Darstellungen der heiligen Georgs, Theodors Stratelates, Nestors und Dimitris, St. Michaelskloster in Kiev (vgl. E.I. Arhipova 2007, S. 604–607, Abb. 465–647)

nie konnego wojownika walczącego ze smokiem pojawia się na Rusi później. Uzupełnienie legendy św. Jerzego o walkę ze smokiem następuje dopiero w XI w. (Ch. Walter 2003, s. 21–22). Relief z Kijowa przedstawiający świętych wojowników, z których dwóch walczy ze smokiem, musiał powstać raczej po uzupełnieniu tej legendy. Datowany jest on szeroko na schyłek XI–XII w. (E.I. Arhipova 2007, s. 611), ale najprawdopodobniej należy go przypisać do wieku XII (ryc. 13), w którym wizerunek świętego wojownika na koniu był już znany na Rusi (M.V. Sedova 2006, s. 245). Upowszechnienie się tego przedstawienia można zapewne wiązać z XII w. lub dopiero z początkiem XIII w., kiedy pojawia się on na pieczęciach ruskich (A. Musin 2007, s. 15–155).

Zawieszki analogiczne dla grupy 2 datowane są na XI–XIII w. lub XII–XIII w. Znaczna część z nich, zgromadzona w dziewiętnastowiecznych kolekcjach, pozbawiona jest

kontekstu archeologicznego. Nie możemy więc udowodnić, wczesnego, XI-wiecznego datowania. Dla wieku XIII, natomiast, z pomocą przychodzą pieczęcie ruskie z podobnym kanonem przedstawienia. Lewostronny, konny wojownik z włócznią przedstawiony jest na pieczęci Dymitra Aleksandrowicza z lat 1259–1264 (ryc. 14; V.L. Ānin 1970b, s. 160, tabl. 2:384).

Obecny stan badań uniemożliwia precyzyjne wydatowanie zawieszek grupy 2, wydaje się jednak, że można zawęzić ich datowanie do okresu XII–XIII w., posiłkując się, podobnie jak w przypadku grupy 1, analogiami ikonograficznymi.

Datowanie zawieszek analogicznych dla grupy 3 wariantu pierwszego określone jest zazwyczaj na XI–XIII lub XII–XIII w. W wypadku tych zawieszek wyznaczenie datowania niektórych z nich na XI w. nie budzi wątpliwości. Jak ustalono w trakcie badań archeologicznych, *zmeevik* z Suzdała można

datować na podstawie współwystępującej z nim monety zachodnioeuropejskiej, bitej w latach 1031–1051 (M.V. Sedova 1993, s. 84, ryc. 1). W źródłach sfragistycznych podobne przedstawienia znane są również już z XI w. Przedstawienia św. Jerzego nawiązujące do zawieszek grupy 3 widoczne są na pieczęciach ruskich datowanych na 1066 lub 1069 r., należących do Roścysława Władimirowicza lub Mścisława Izjasławicza, (ryc. 15a–b; V.L. Ānin 1970a, tabl. 3:24; tabl. 4:35). Rуска pieczęć z podobnym wizerunkiem znana jest również z Kalisza–Zawodzia i datowana także na XI w. (ryc. 15c; T. Baranowski 1998, s. 56, ryc. VI:115)³⁸.

Najprawdopodobniej na XI w. możemy datować zabytki z grupy 3 na podstawie analogii, jakimi są srebrniki Jarosława Mądrego (ryc. 15d), datowane zazwyczaj na lata 1014–1015 i 1018 (M.P. Sotnikova, I.G. Spasski 1983, s. 9, 96–105, 196–203; M.P. Sotnikova, I.G. Spasski 1982; M.P. Sotnikova, 1995, s. 8, 114–122, 206–215; I. Leymus 1995, s. 22–23; S.V. Zverev 2010, s. 274, 276, 278–279). W rosyjskiej literaturze przedmiotu przyjmuje się, że monety te były prototypami zawieszek grupy 3, co potwierdzać może zawieszka wykonana właśnie ze srebrnika Jarosława Mądrego (I. Leymus 1995, s. 23). Również, według A.Ŭ. Kononovič (2014, s. 141), zawieszki z wizerunkiem św. Jerzego, niezależnie od różnic zauważalnych w detalach wyobrażeń, należy wywodzić od monet Jarosława. Datowanie pieczęci i monet może sugerować, że zawieszki produkowano już w XI w., co dodatkowo potwierdza wymieniony wyżej *zmeevik* z Suzdala (M.V. Sedova 1993, s. 84, ryc. 1). Niewątpliwie wzór ten funkcjonował nadal w XIII w., o czym świadczy zawieszka z Gdańska (st. 4) datowana na okres między połową a początkowymi latami 4. ćwierci XIII w. (Z. Misiuk 2013, s. 360).

Jedyną znaną mi zawieszkę grupy 3, wariantu drugiego na podstawie badań dendrochronologicznych można datować na 1. ćwierć XIII w. Podobne przedstawienia widoczne są na

Ryc. 14. Pieczęć Dymitra Aleksandrowicza, z lat 1276–1294 (za V.L. Ānin 1970b, s. 160, tabl. 2:384)

Abb. 14. Siegel von Dmitri Alexandrowitsch, aus den Jahren 1276–1294 (vgl. V.L. Ānin 1970b, S. 160, Taf. 2:384)

pieczęciach ruskich datowanych na koniec XII i XIII w. W takiej konwencji przedstawiono św. Teodora na pieczęci Mścisława Rościsławowicza z lat 1179–1180 (V.L. Ānin 1970a, s. 203, tabl. 17:185) i św. Dymitra na pieczęci Świętosława Wsiewołodowicza z lat 1200–1205, 1208–1210 (ryc. 12a–b; V.L. Ānin 1970a, s. 205, tabl. 18:198) oraz przedstawienie nieokreślonego świętego wojownika znane z pieczęci Jarosława Wsiewłodowicza z lat 1215–16, 1223–245, 1226–29, 1230–36 (ryc. 12c; V.L. Ānin 1970b, s. 156, tabl. 1:371). Być może takie zawieszki mogły być produkowane już w XII w., ale na obecnym etapie badań znamy tylko dokładne datowanie dendrochronologiczne warstwy, w której ten zabytek zdeponowany został w 1. ćwierci XIII w.

Wydaje się, że najdłużej w użyciu mogły być zawieszki grupy 3. Istnieje duże prawdopodobieństwo, że będące naśladownictwem srebrników Jarosława Mądrego zawieszki te produkowano najwcześniej, może już w XI w. Zabytki z Gdańska poświadczają natomiast, że były one znane jeszcze w XIII w. Następnie, w XII i XIII w. wraz z upowszechnieniem się konnego wyobrażenia świętych wojowników zaczęto produkować zawieszki grupy 1 i 2. Mogły one być używane, jak sugeruje zawieszka z Kraslavās Augustiniszki (T. Berga 1997, s. 124; 2007, s. 61), nawet w XIV w.

INTERPRETACJA WIZERUNKÓW NA ZAWIESZKACH POSZCZEGÓLNYCH GRUP

Wyjaśnienia wymaga problem identyfikacji postaci przedstawionych na zawieszkach. W polskiej literaturze przedmiotu są one jednoznacznie interpretowane jako wizerunki św. Jerzego. W literaturze rosyjskiej natomiast zagadnienie to traktowane jest szerzej, ale często badacze przychylają się do podobnej opinii (M.V. Sedova 2006, s. 241–251; A.K. Stanŭkovič 2011). Wątpliwości związane z interpretacją świętych wojowników wyraziłam podczas konferencji zorganizowanej w Krakowie w 2010 r. (J. Źółkowska 2012, s. 193–202). Podobne wnioski wyciągnęli Siergij Pivovarov (2011, s. 394) oraz Aleksandra Ŭ. Kononovič (2013, s. 68–71).

Jak się wydaje interpretacje polskich badaczy spowodowane być mogły rozpowszechnieniem w Kościele łacińskim właśnie kultu św. Jerzego. Nie wolno jednak zapominać, że omawiane w niniejszym artykule zawieszki były z dużym prawdopodobieństwem importami z Rusi, na której oprócz kultu św. Jerzego intensywnie rozwijał się też kult innych świętych wojowników. Zarówno A.K. Stanŭkovič (2011, s. 24), jak i Monica White

(2013, s. 3–4) zaliczają do nich św. św. Dymitra, Teodora Tyrona oraz Teodora Stratilesa, a rozpowszechnienie ich kultu na Rusi wiąże z początkiem chrześcijaństwa na tym terenie.

Św. Dymitr pochodził z chrześcijańskiej rodziny z Tesalonik, które to miasto później stało się głównym miejscem jego kultu. Około 306 r. za działalność ewangelizacyjną został skazany na śmierć przez cesarza Maksymiliana. Podobnie jak święty Jerzy, początkowo czczony był jako męczennik, potem wojownik. Jego kult rozpowszechnił się w Cesarstwie Bizantyńskim skąd dotarł na Ruś (J. Sprutta 2013, s. 75–76; A.K. Stanŭkovič 2011, s. 24; R.D. Mihajlova 2007, s. 188). Kult św. Dymitra na Rusi uznawany jest za bardzo wczesny. Klasztor pod jego wezwaniem – *patrocinium*, założył książę Izasław już w 1062 r. (E.I. Arhipova 2007, s. 609). Św. Dymitr wymieniony jest w ruskim tekście liturgicznym już w 1096 r. (M. White 2013, s. 102).

Postaci św. św. Teodora Tyrona i Stratilesa niejednokrotnie, ze względu na częste łączenie tych postaci w jedną, trudno od siebie odróżnić. Teodor Stratiles urodził się w Azji Mniejszej, pełnił służbę dowódcy w Heraklei, około 306 lub 319 r. został skazany na śmierć. Teodor Tyron urodzony w Syrii lub

³⁸ W publikacji napis rozpoznano jako O AFIOC. Na pieczęci widoczna jest jeszcze jedna litera, którą można uznać za Γ.

a

b

c

d

Ryc. 15. Pieczęcie książąt ruskich i srebrniki Jarosława Mądrygo: pieczęcie ruskie: a–b) pieczęć Rościława Władimirowicza lub Mściława Izjasławicza (za V.L. Ānin 1970a, s. 170, 172 tabl. 3:24, 4:35); c) pieczęć z Kalisza-Zawodzie (za T. Baranowski 1998, s. 56, ryc. VI: 115); d) srebrnik Jarosława Mądrygo, (za I. Leymus 1995, s. 22, ryc. 1)

Abb. 15. Siegel der russischen Fürsten und Silberlinge von Jaroslaw dem Weisen: Russische Siegel: a–b) Siegel von Rostislaw Wladimirowitsch oder Mstislaw II. von Kiev (Isjaslaw) (vgl. V.L. Ānin 1970a, S. 170, 172 Taf. 3:24, 4:35); c) Siegel aus Kalisz (vgl. T. Baranowski 1998, S. 56, Abb. VI:115); d) Silberling von Jaroslaw dem Weisen (vgl. I. Leymus 1995, S. 22, Abb. 1)

Armenii, został przydzielony do armii rzymskiej jako tyron. Po odmówieniu złożenia ofiary bóstwom pogańskim został około 306 r. skazany na śmierć. Obaj święci sprawowali pieczę nad Cesarstwem Bizantyńskim. Ich pojawienie się na Rusi potwierdzają źródła pisane i ikonograficzne (J. Sprutta 2013, s. 103–104; A.K. Stanūkovič 2011, s. 24). Teodor Stratiles wymieniany jest w jednym z ruskich tekstów liturgicznych u schyłku XI w. (M. White 2013, s. 103). Teodor Tyron był często wyobrażany na dwunastowiecznych ruskich *zmeevikah* (A. Musin 2007, s. 150).

Z zestawień M. White (2013, s. 115), wykonanych dla pieczęci opublikowanych w pracy *Aktovye pečati drevnej Rusi X–XV vv.* (V.L. Ānin 1970ab) wynika, że do świętych najczęściej wyobrażanych na pieczęciach ruskich należy zaliczyć tychże św. wojowników, czyli: Dymitra, Teodora oraz Jerzego. Wyobrażenia tych świętych mają wiele wspólnych cech, a na trudności związane z rozpoznaniem podobizn świętych wojowników zwracali już uwagę, m.in. Christopher Walter (1995, s. 296–313) oraz Aleksander Musin (2007, s. 150–159). Według A. Musina (2007, s. 152) ich atrybucja bywa sporna, zwykle przypisywana jest jednak św. Jerzemu. Są oni wyobrażani w stroju wojakowym, z mieczem lub włócznią, przedstawiani pieszo lub

konno. Niejednokrotnie ukazywano ich w walce z symbolem zła, często przyjmującym postać smoka. Czasami jednak, jak w przypadku świętego Dymitra symbol ów to postać ludzka (J. Sprutta 2013, s. 78). Najstarsze znane przedstawienia konnego, świętego wojownika w walce ze smokiem identyfikowane są ze św. Teodorem (Ch. Walter 1995, s. 309; J. Sprutta 2013, s. 105; P.Ł. Górecki 2013, s. 131)³⁹.

Ciekawym przykładem obrazującym podobieństwo wizerunków świętych wojowników jest płaskorzeźba z monastynu św. Michała Archanioła w Kijowie, która przedstawia św. św. Jerzego, Teodora Stratilesa, Nestora i Dymitra (ryc. 13)⁴⁰.

Istnieje zatem możliwość, że wobec trudności występujących przy interpretacji wizerunków oraz braku inskrypcji na większości omawianych zawieszek, uznawanie przedstawionych na nich postaci za św. Jerzego może być błędne.

³⁹ Najstarsze znane przedstawienie św. Teodora na koniu datowane na V w. pochodzi z północnej Afryki i znajduje się obecnie w Muzeum Sousse w Tunezji (P.Ł. Górecki 2013, s. 131).

⁴⁰ Płaskorzeźby datowane są na 2. połowę XI–początek XII w. (G.K. Vagner, E.V. Vorob'eva 1997, s. 190, tabl. 110:9, 10).

Bezspornie za wizerunek należący do św. Jerzego można uznać wyobrażenia na dwóch zawieszkach grupy 3, wariantu pierwszego. Wątpliwości nie pozostawiają zamieszczone na zabytkach inskrypcje.

Za typowe, uznawane przez historyków sztuki przedstawienie św. Jerzego uważa się to znajdujące się na zawieszce grupy 1. Interpretacja opiera się przede wszystkim na późnośredniowiecznej ikonografii, na czternasto- i piętnastowiecznych ruskich ikonach (A.K. Stanûkovič 2011, s. 22). Pamiętając, że jest ona ustalona na podstawie przedstawień ikonograficznych, nie zaś inskrypcji, można z dużym prawdopodobieństwem uznać postać przedstawioną na zawieszce grupy 1 za ukazującą św. Jerzego. Trzeba jednak mieć na uwadze, że wyobrażenie wojowników walczących ze smakiem, znanych także z trzynastowiecznych źródeł sfragistycznych, nie zawsze oznacza postać św. Jerzego. Może to być np. wspomniany już św. Teodor (A. Musin 2007, s. 152–154).

Dotychczasowa interpretacja wizerunków przedstawionych na zawieszce grupy 2 oraz grupy 3, wariantu drugiego z postacią św. Jerzego wydaje się wątpliwa.

W przypadku zawieszki grupy 2, na której jeździec widoczny jest w ujęciu lewostronnym, bez smoka, z włócznią uniesioną do góry, pomocne okazują się źródła sfragistyczne. Zgodnie z inskrypcją, zawartą na pieczęci Dymitra Aleksandrowicza,

podobny wizerunek należy do św. Dymitra (ryc. 14; V.L. Ānin 1970b, s. 160, tabl. 2:384). Tak samo R.I. Vyjezzëv (1960, s. 134) określa postać przedstawioną na zawieszce z Malogo Gorodišča (tab. 3, nr 7). M.V. Sedova (2006) oraz A.K. Stanûkovič (2011) uznają natomiast, że wizerunek w ujęciu lewostronnym należy do św. Jerzego. Wedle S. Pivovarov (2011, s. 394) na analogicznej zawieszce z Vasyli (tab. 3, nr 28) przedstawiony został prawdopodobnie św. Teodor. Interpretacja wysunięta przez tego autora ustalona została na podstawie przedstawień zawartych na pieczęciach ruskich. Wszystkie przywołane przez niego analogiczne wizerunki widoczne na pieczęciach, jak sam zauważa, są prawostronne, a na zawieszce lewostronne. Takie zaś widnieją, jak już wspomniałam, na pieczęci Dymitra Aleksandrowicza. Pomimo wskazówek znanych ze sfragistyki, trzeba pamiętać, że brak inskrypcji na zawieszce grupy 2 nie pozwala ustalić jednoznacznie, którego ze świętych chciał wyobrazić wytwórca, a wyobrażenie można określić jako święty wojownik. Podobne wnioski wyciągnęła również A.Ů. Kononovič (2013, s. 70).

Analogicznie w przypadku zawieszki z Gdańska (st. 2) – grupa 3, wariant drugi, określenie wojownika jako św. Jerzego jest czysto hipotetyczne. Brak inskrypcji oraz znane ze sfragistyki wyobrażenia św. św. Teodora i Dymitra (ryc. 12) sugerują, że także w przypadku tej zawieszki możemy posługiwać się określeniem – święty wojownik.

POCHODZENIE ZAWIESZEK

Na terenie Polski najliczniejsze są zawieszki grupy 1 reprezentowane łącznie przez sześć egzemplarzy. Grupę 2 reprezentuje tylko jedna zawieszka, a grupę 3 – trzy. W dużej mierze dzięki ustaleniom M.V. Sedovej (2006, s. 241–251) znane są liczne analogie, głównie dla grup 1 i 3. Zgodnie z wynikami jej badań, zawieszki z przedstawieniami św. wojowników w znacznym stopniu łączyć należy z terenem północno-wschodniej Rosji.

Jako ośrodek produkcji zawieszek analogicznych dla grupy 1 z ostrożnością wskazać można Nowogród Wielki, w którym odkryto cztery takie zabytki. Miejsce to znane było jako ośrodek kultu św. Jerzego⁴¹. Znaleźiska zabytków analogicznych dla grupy 1 pochodzą również z północno-wschodniej Rosji (głównie tereny Rusi Włodzimiersko-Suzdalskiej), ale koncentrują się one na terenie Łotwy. Znaleźiska te skupiają się wzdłuż szlaków wiodących Dźwiną oraz z Rygi w kierunku Pskowa (ryc. 4). Z okolic Dźwiny, jako jednej z głównych arterii komunikacyjnych łączących Europę Wschodnią z wybrzeżami Morza Bałtyckiego, znane są liczne importy. Z tym szlakiem wiążą się, nie tylko zawieszki z wizerunkiem św. wojowników, ale także szereg innych zabytków, jak np. przedmioty szklane, kabłączki skroniowe, krzyżyki etc. (A. Radiņš 2007, s. 256). Jakkolwiek kult św. Jerzego wiąże się z obszarem północno-zachodniej Rusi, a tym samym określa się, że zawieszki ze św. Jerzym napływały z tego terenu, to znaczna ich liczba (aż 18 egzemplarzy!) skłania do zastanowienia się, czy nie były one także produkowane w centrach rzemieślniczych zlokalizowanych na obszarze dzisiejszej Łotwy⁴²?

Według M.V. Sedovej (2006, s. 241), na terenie Ukrainy znajdowane są przede wszystkim enkolpiony i krzyżyki, zawieszki z wizerunkami św. wojowników należą natomiast do nielicznych. Wbrew temu stwierdzeniu zawieszki analogiczne dla grupy 2 koncentrują się głównie na terenie dzisiejszej Ukrainy (ryc. 8). Wydaje się, że ich produkcję należy łączyć z warsztatami Rusi Halicko-Wołyńskiej, Kijowskiej lub Czernichowskiej⁴³. W dalszych badaniach należy się zastanowić, czy istotnie wiążą się one z kręgiem produkcji rzemieślniczej Kijowa⁴⁴, na co zwracała już uwagę K. Musianowicz (1969, s. 68).

Zawieszki analogiczne dla grupy 3, jak zauważyła M.V. Sedova (2006, s. 241–242), koncentrują się w dużej mierze na terenie Rusi Włodzimiersko-Suzdalskiej, a nieliczne egzemplarze znajdowane były na terenie Rusi Nowogrodzkiej (ryc. 11). Trzeba też zwrócić uwagę, na duże nagromadzenie

przedmiotów, wśród których wymienia ona różnego rodzaju, np. zawieszki z wizerunkiem jeźdźcy lub krzyżyki.

⁴³ Według A.Ů. Kononovič (2013, s. 71) rozpowszechnienie zawieszek na tym terenie wiąże się z popularnością kultu księcia kijowskiego św. Igora Olegowicza, który przyjąwszy imię Jerzy schronił się w klasztorze św. Teodora w Kijowie. W 1147 r. kijowianie, którzy wcześniej byli przeciwni władzy tego księcia uprowadzili go z klasztoru i zabili. Ciało księcia przewieziono do rodzinnego Czernichowa, a następnie został on wciągnięty w poczet świętych.

⁴⁴ W Kijowie, w okresie XI–pocz. XIII w., funkcjonowały warsztaty brązownicze. Po najeździe mongolskim warsztaty rozwijały się w Nowogrodzie Wielkim, ale także, na co zwraca uwagę V. Savickij (2009, s. 110), na Wołyniu, gdzie poza zawieszkami analogicznymi dla grupy 2 znajdowane są także inne zabytki drobnej metaloplastyki.

⁴¹ Patrz przypis 1.

⁴² Według Arnis Radiņš (2007, s. 262) w centrum wytwórczym i handlowym Daugmale wytwarzano liczne repliki importowanych

tych zabytków na obszarze dzisiejszej Ukrainy. Być może należy je wiązać, podobnie jak zawieszki grupy 2, z warsztatami Rusi Kijowskiej i Czernichowskiej, może z Kijowem. Nie bez znaczenia wydaje się fakt, że mogą być one naśladownictwem monet bitych przez księcia kijowskiego Jarosława Mądrego.

Można wykluczyć produkcję omawianych grup zawieszek na terenie ziem polskich. Wskazuje na to nie tylko brak matryc, tych bowiem nie znaleziono też na ziemiach Rusi, ale także mała liczba znalezisk.

Zawieszki z ziemi drohickiej oraz Mazowsza są zapewne importami z Rusi. Jest to związane z dziejami politycznymi tych obszarów oraz rozwiniętą wymianą handlową. Podobnie, ze szlakami handlowymi można łączyć zawieszki znalezione w Gdańsku i Wrocławiu. Dodatkowo, ten ostatni zabytek można powiązać z otoczeniem przebywającej w 1. połowie XII w. we Wrocławiu księżnej ruskiej Marii, żony Piotra Włostowica i fundatorki kościoła NMP na Piasku⁴⁵.

ZAKOŃCZENIE

Niniejszy przyczynek do badań nad omawianymi zawieszkami pozostawia wiele pytań badawczych. Ścisłych studiów wymaga zagadnienie związane z datowaniem tych zabytków, które wciąż określone jest ramowo. Opiera się ono na przesłankach uzyskanych dzięki analizie analogii pochodzących z ikonografii, oraz głównie na względnym datowaniu archeologicznym. Pamiętać trzeba też, że rozbieżność pomiędzy datą produkcji zawieszek, a ich zdeponowaniem mogła dochodzić nawet do kilkudziesięciu lat.

Kolejnym, ważnym zagadnieniem, które jednak nie weszło w zakres tematyczny tego artykułu jest kwestia funkcji tych zawieszek i ich znaczenie w rozpowszechnianiu wiary chrześcijańskiej i kultu wojowników, w tym św. Jerzego. W dużej mierze zawieszki należą do znalezisk funeralnych. Ich zdeponowanie w obrębie pochówków zmusza do zastanowienia się, czy pochowany z zawieszkami – symbolami religijnymi człowiek był, a może uważał się za chrześcijanina. Zawieszki o charakterze chrześcijańskim niejednokrotnie znajdowane były na cmentarzyskach obok przedmiotów utożsamianych z wierzeniami pogańskimi. W literaturze przedmiotu wciąż dyskusyjna jest interpretacja tego rodzaju znalezisk (szerzej J. Żółkowska 2010, s. 247–249). Należy jednak pamiętać, że np. Święck-Strumiany w okresie wczesnego średniowiecza był siedzibą majątkowej kasztelani biskupiej. Być może znaleziona tam zawieszka ze świętym wojownikiem oraz inne zabytki związane z symbolami religii chrześcijańskiej należy wiązać ze stopniem schryścianizowania tego regionu. Interesujące wyniki badań otrzymał Nikołaj A. Makarov (1991, s. 12–13, 19) dla cmentarzysk znajdujących się w północnej Rosji w okolicy Belozerja i Kargopola. Zauważył on, że w dwunastowiecznych pochówkach o charakterze pogańskim znajdowały się zawieszki chrześcijańskie, a w późniejszych trzynasto- i czternastowiecznych te przedmioty nie były obecne. Badacz ten uznał, że prawdopodobnie pochowani z zawieszkami byli jednymi

Zawieszka z Jeglińca wymaga osobnego omówienia, ponieważ pochodzi z ziem jaćwieskich, odmiennych etnicznie i pogańskich we wczesnym średniowieczu⁴⁶. Istnieją informacje, że ziemie te były poddawane próbom chrystianizacji, zarówno ze strony krzyżackiej, jak i mazowieckiej. Tego rodzaju próby potwierdza źródło irlandzkie ze schyłku XIII w., którego autor wspomina: *Na wschodzie zaś w stronę Rusi Jetwesya przylega. „Tę z towarzyszem zacząłem chrzcić”. (...) Jaćwież (...) z ławnością przyjmują chrzest, ponieważ są wykarmieni od kolebki przez mamki chrześcijańskie (...)* (K. Górski 1981, s. 8–9)⁴⁷. Źródło to ukazuje jedną z możliwości interpretacji obecności zabytków związanych z religią chrześcijańską na ziemiach bałtyckich. Niemniej jednak, zabytki mogą być śladem wypraw łupieskich, podejmowanych z Jaćwieży na tereny ruskie jeszcze w 2. połowie XIII w. lub wymiany handlowej z Rusią, co z kolei mogą potwierdzać znaleziska łotewskie zlokalizowane głównie wzdłuż szlaku Psków–Ryga.

z pierwszych tamtejszych chrześcijan. Włożenie zawieszek do ich grobów miało manifestować przynależność do wiary chrześcijańskiej. Inaczej na terenie Łotwy – zawieszki, elementy kolii, obecne w wyposażeniach grobów, traktowane są jako amulety (A. Rąbiński 2007, s. 297)⁴⁸.

Mapy rozprzestrzenienia badanych zabytków pozwoliły na wyciągnięcie wniosku, że ich większość pochodzi z terenów Rusi Włodzimiersko-Suzdańskiej, ale także z południowej Rusi Kijowskiej, Halicko-Wołyńskiej i Czernichowskiej. Te zapewne łączyć należy z ich produkcją w tamtejszych warsztatach rzemieślniczych, ale także z kultem poszczególnych świętych wojowników na Rusi. Interesujące zjawisko stanowi również zgromadzenie znacznej liczby tych zabytków na obszarze Łotwy.

⁴⁶ Obecność zawieszki z wizerunkiem św. Jerzego wydaje się tym bardziej interesująca, że na stanowisku znaleziono większą liczbę zawieszek związanych z religią chrześcijańską. Zawieszki krzyżkowate znane są również z innych jaćwieskich stanowisk. Fragmenty krzyżyków z emalią znaleziono w 2010 r. podczas prospekcji terenowej na st. Mosiężyko w Szurpiłach, pow. suwalski (za możliwość opublikowania tej informacji dziękuję pani Ludwice Jończyk). Krzyżyk z emalią znany jest też z cmentarzyska ciałopalnego w Burdyniszkach, pow. suwalski, stan. 4a (W. Nowakowski 1998, s. 121–122).

⁴⁷ Według Karola Górskiego (1981, s. 8, 13) *Descriptiones Terrarum* jest źródłem wiarygodnym. Jego autor z pewnością zna kraje, które opisuje, zatem nie można lekceważyć przytaczanych przez niego informacji.

⁴⁸ Być może obecność zawieszek na terenie Łotwy należy łączyć także z rozpoczętymi już w XI w. próbami wprowadzenia chrześcijaństwa na obszarze Łotwy. Te związane były zarówno z aktywnością władców skandynawskich, jak i z próbą wprowadzenia chrześcijaństwa przez książąt ruskich. Ostatecznie, chrześcijaństwo w obrządku zachodnim zostało wprowadzone na terenie dzisiejszej Łotwy w XIII w., przez misjonarzy niemieckich oraz misjonarzy Zakonu Kawalerów Mieczowych (A. Rąbiński 2007, s. 298). Zawieszki analogiczne do grupy 1, jak i te w kształcie krzyżyków, związane są jednak z wpływem kościoła wschodniego. Zwracał na to uwagę Juris Urtāns (2004, s. 17). Być może należy je traktować jako ślady działalności chrystianizacyjnej przez książąt ruskich.

⁴⁵ Księżna Maria była córką Olega Światosławowicza z czernichowskiej linii Rurkowiczów.

Dalszych studiów wymaga precyzyjna identyfikacja postaci przedstawionych na zawieszkiach, ponieważ jak zwrócono uwagę, nie wszystkie wizerunki zawarte na zawieszkiach można określać jako należące do św. Jerzego. W większości

przypadków określanie ich na podstawie obecnej wiedzy może być błędne. Najbardziej poprawne byłoby zatem nie określanie imienia przedstawionej postaci, ale posługiwanie się terminem „zawieszka z przedstawieniem świętego wojownika”.

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

Źródła

Długosz Roczn.

2009 *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki Sławnego Królestwa Polskiego*, Księga Siódma, Księga Ósma, 1241–1299, Z. Kozłowska-Budkowa i in. (wyd.), Warszawa.

KDW I 1877 *Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski, Codex Diplomaticus Majoris Poloniae*, t. I, I. Zakrzewski (wyd.), Poznań.

Voragine Jakub de

1955 *Złota Legenda. Wybór*, J. Pleziowa (tł.), M. Plezia (opr.), Warszawa.

Literatura

Agrafonov P. G.

2002 *Ikonka iz Malych Solej s izobraženiem Georgiâ Pobedonoscâ*, [w:] *Istoriâ i kul'tura Rostovskoj zemli 2001, Materialy konferencii*, Rostov, s. 50–53.

Arhipova E. I.

2007 *Arhitekturnyj dekor i monumental'naâ plastika Kijevskoj Rusi konec X – načalo XII veka, Istoriâ russkogo iskusstva*, vol. 22, t. 1: *Iskusstvo Kievskoj Rusi. IX–pervaâ četvert' XII veka. Severnyj palomnik*, s. 569–617.

Atanasov G.

1990 *Sreb'nen medalion s obrazite na prorok Georgi ot rannosrednovjekovnata krepost do selo Car Asen, Silistrenkol*, „Arheologîâ”, t. 3, bmw, s. 42–48.

2001 *Sveti Georgi Pobedonocen kult i obraz v pravoslavniâ iztok prez srednovjekovitego*, Zograph Publishing House.

Âsinski M. E., Ovsânnikov O. V.

2003 *Pustozersk. Russkij gorod v Arktike*, Sankt-Peterburg.

Ânin V. L.

1970a *Aktovy pečati drevnej Rusi X–XV vv.*, t. 1, *Pečati X–načala XIII v.*, Moskva.

1970b *Aktovy pečati drevnej Rusi X–XV vv.*, t. 2, *Novgorodskije pečati XIII–XV vv.*, Moskva.

Balodis F.

1940 *Jersika un tai 1939. gadâ izdarîtie izrakumi*, Rîga.

Baranowski T.

1998 *Gród w Kaliszu*, [w:] Janiak T., Stryniak D. (red.), *Civitates Principales. Wybrane ośrodki władzy w Polsce wczesnośredniowiecznej. Katalog wystawy*, Gniezno, s. 49–56.

Berga T.

1997 *Kaklarotas Krâslavas Augustinišķu senkapos (14.gs.–16.gs. sākums)*, „Arheoloģija un etnografia”, Rîga, t. 19, s. 119–129.

2007 *Augšdaugavas 14.–17. gadsimta senvietas no Krâslavas lîdz Slutišķiem*, Rîga.

Bolsunovskij K. V.

1894 *Drogičinskie plomby*, cz. 1, Kyiv.

Černenko O. E.

2011 *Novi znahidki predmetiv hudožnogo kul'tovogo littâ XII–XIII st. z teritorii černigovo – siveršini*, Muzejnyje čtenia. *Materialy naučnoj konferencii „Ūvelirnoje iskusstvo – vzglâd skovož' stoletniâ”*, s. 213–216.

Delehay H.

1909 *Les légendes grecques des Saints militaires*, Paris.

Długopolska L.

1977 *Dołubowo, gm. Dziadkowice, woj. Białostockie, Stanowisko 1 „Kamionka” „IA”*. *Badania rok 1976*, s. 188–189.

Długopolska L., Dunin-Karwicki J.

1976 *Badania wykopaliskowe w Dołubowie woj. Białystok w 1976 r.*, maszynopis (mps) w Dziale Średniowiecza i Archeologii Czasów Nowożytnych Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie.

Dobženok V. I.

1959 *Raskopki drevneruskich pamâtnikov na Rosi v 1956 godu*, „Kratkije Soobšeniâ Instituta Arheologii”, nr 8, s. 108–116.

Drevnij Novgorod

1985 *Drevnij Novgorod. Prikladnoje iskusstvo i arheologîâ*, Kolcin B., Ânin V., Âmšikov S. (red.), Moskva.

Dzieje sztuki...

2004 *Dzieje sztuki polskiej, Katalog zabytków*, t. 2, cz. 3, *Malarstwo gotyckie w Polsce I*, Labuda A. S., Secomska K. (red.), Warszawa.

Dzik M.

2012 *Przemiany w średniowiecznych zwyczajach pogrzebowych w międzyrzeczu środkowego Bugu i górnej Narwi (XI–XV w.)*, mps pracy doktorskiej Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.

Grotowski P. Ł.

2011 *Święci wojownicy w sztuce bizantyjskiej (843–1262)*, Kraków.

Górski K.

1981 *Descriptiones Terrarium*. (Nowo odkryte źródło do dziejów Prus w XII wieku), „Zapiski Historyczne”, t. 46, z. 1, s. 7–16.

Iwanowska G.

1991 *Excavations at the Jegliniec hillfort – recent developments in Balt archaeology*, „Antiquity”, v. 65, Nr 248, s. 684–695.

2010 *Eglinės piliakalnis. Naujos tyrinėjimo perspektyvos*, [w:] *Terra Jatvezenorum. Jotvingių krašto istorijos paveldo metraščio*, t. 2, Punksas, s. 72–87.

2015 *Grodzisko w Jeglińcu w świetle nowych badań*, „Materiały do Archeologii Warmii i Mazur”, t. 1, s. 29–38.

Jaskanis D.

2008 *Święć. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy na północno-wschodnim Mazowszu*, Warszawa.

Karłowska-Kamzowa A.

2004 *Malarstwo ściennie na Śląsku*, [w:] Labuda A. S., Secomska K. (red.), *Dzieje sztuki polskiej*, t. 2, cz. 3, *Malarstwo gotyckie w Polsce II*, s. 69–91, Warszawa.

Karasiewicz K.

2001 *Średniowieczne wyroby złotnicze z Podgrodzia Gdańskiego*. Stanowisko 2, „Pom. Ant.”, t. 18, s. 307–387.

Katalog

2001 *Katalog*, [w:] Janiak T. (red.), *Cerkiew – wielka tajemnica. Sztuka cerkiewna od XI wieku do 1917 roku ze zbiorów polskich*, Gniezno, s. 103–119.

Kononovič A. Ū.

2013 *Drevnerusskie priveski – obrazki s izobraženiem svâtogo voina*, [w:] Gur'ânov V. N., (red.) *Drevnosti Sredne – Zapadnoj*

- Rossii i soprodel'nyh territorij. (=Materialy XXIX meždunarodnoj studenčeskoj arheologo-etnologičeskoj konferencij 22–25 maä 2013 goda, t. 29), Bränsk, s. 66–76.
- 2014 Drevnerusskie kresty “skandinavskogo” tipa: tipologiä, hronologiä i bytovanie v kul'ture, [w:] Moiseenko N.S. (red.) *Epoha Vikingom v Voctočnoj Evrope v pamätnikah numizmatyki VIII–XI vv.* (= Materialy dokladov i coobšenij), Sankt-Peterburg, s. 139–142.
- Kuniga I.
2000 *Kristapiņu kapulauks 8. gs. beigās–12. gs.*, Rīga.
- Lazariev V. N.
1953 Novyj pamätnik stankovoj živopisi XII v. i obraz Georgiä-vojna v vizantijskom i drevnerusskom isysstve, „Vizantijskij vremennik”, t. 6, s. 186–222.
- Leymus I.
1995 Sledy Äroslavova srebra, „Austrvegr: Vostočnyj put”, s. 22–23.
- Makarov N. A.
1991 K ocenke hristianizacii drevnerusskoj derevni v XI–XIII vv. Pogrebeniä s krestami i obrazkami v mogil'nikah Belozeriä i Kargopol'ä, „Kratkije Soobšeniä Instituta Arheologii”, nr 205, s. 11–21.
- Małachowska S.
1998 Wczesnośredniowieczne zawieszki półksiężycowate znalezione na terenie ziem polskich, „APolski”, t. 43, z. 1–2, s. 37–127.
- Mihajlova R.
2007 *Hudožnā kul'tura Galinc'ko-Volinc'koï Rusi*, Kyiv.
- Misiuk Z.
2013 Wstępne wyniki badań archeologicznych prowadzonych na obszarze protomiasta gdańskiego pomiędzy dzisiejszymi ulicami Tartaczną i Panieńską w Gdańsku w latach 2008–2010, XXII Sesja Pomorzoznawcza, Paner H., Fudziński M. (red.), Gdańsk, vol. 2, s. 337–370.
- Mongajt A. L.
1955 *Staraä Rāzan'*, (= Materialy i issledovaniä po arheologii SSSR, t. 4), Moskva.
- Mugurevič Ė. S.
1965 *Vostočnaä Latviä i sosednie zemli v X–XIII vv. Ekonomičeskie svāzi s Rus'ū i drugimi territoriami. Puti soobšeniä*, Rīga.
1974 Krustinveida piekarni Latvijā laikā no 11 līdz 15. gs., „Arheologija un Etnogrāfija”, t. 11, s. 220–239.
- Mugurēvič Ė., Vilcāne A.
1992 Arheolōģiskie izrakumi Jersikas pil skalna, [w:] *Zinātniskās stskaites sesijas materiāli par arheologu 1990. un 1991. gada pētījumumu rezultatem*, Rīga, s. 75–80.
- Musianowicz K.
1969 Drohiczyn we wczesnym średniowieczu, „Mat. Wcz.”, t. 6, s. 7–235.
- Musin A.
2007 Kamennaä ikonka s obrazom svätogo vsadnika iz nahodok na Novgorodskom (Rûrikovom) Gorodiše 2005 g. voprosy interpretacii, [w:] Musin A.E., Nosov E.N. (red.), *U istokov russkoj gosudarstvennosti. K 30–letiju arheologičeskogo issledovaniä Novgorodskogo Rûrikova Gorodiša i Novgorodskoj oblastnoj arheologiceskoj ekspedicii. Istoriko-arheologičeskij sbornik.* (= Materialy meždunarodnij nayčnoj konferencii. 4–7 oktābrā 2005 g.), Velikij Novgorod, Sankt-Peterburg, s. 148–166.
- Nikolajeva T. V., Černecov A. V.
1991 *Drevnerusskije amulety-zmeeviki*, Moskva.
- Nikol'skaä T. N.
1968 K istorii drevnerusskogo goroda Serenska, „Kratkije Soobšeniä Instituta Arheologii”, nr 113, s. 108–116.
- Nowakowski W.
1998 Jaćwięskie cmentarzysko warstwowe (?) w miejscowości Burdyniszki, na Suwalszczyźnie, [w:] Buko A. (red.), *Studia z Dziejów Cywilizacji*, Warszawa, s. 119–123.
- Olejnikov O. M.
2015 Novyje nahodki novgorodskih ikonok, izgotovlennyh iz metalla i kamnā, [w:] Hohlov A.N., Huharev V.V. (red.) *Tver', Tverskaä zemlā i soprodel'nyje territorii v epohu srednovekovā*, t. 8, Tver, s. 121–132.
- Ostrowska E.
1959 Prace wykopaliskowe na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w roku 1956, „Spr. Arch.”, t. 6, s. 144–157.
- Persov N. E., Soldatenkova V. V.
2011 Novyje dannyje o domongol'skoj Tveri (po materialam raskopok tverskogo Zaťmačā), [w:] „Arheologiä Podmokokovā”, t. 7, s. 138–167.
- Piber-Zbieranowska M.
2015 Kościoły warszawskie w XIV w., [w:] Rutkowski H. (red.), *Początki Warszawy. Spojrzenie po 700 latach*, Warszawa, s. 113–127.
- Piotrowski A., Ruskowska M., Żółkowska J.
2007 Skarby wieków średnich. Katalog wystawy, Brzeziński W. (red.), Warszawa, s. 102–190.
- Pivovarov S.
2011 Medal'ion zi svätim veršnikom z litopisnogo Vasileva: sproba interpretacii, „Materiali i doslidžennā z arheologii Pri-karpattā i Volini”, t. 1, s. 392–396.
- Pokrovskaä L. V., Tānina E. A.
2009 Amulety-zmeeviki srednovekovogo Novgoroda (hronologiä, topografiä, semantika), [w:] Musin A. (red.), *Horošije dni. Pamāti Aleksandra Stepanoviča Xoroševa*, Velikij Novgorod-Sankt-Peterburg-Moskva, s. 424–437.
- Privalova E. L.
1963 Hudožestvennoe rešene dvuh kompozicij «čudes» sv. Georgiä v gruzinskih rozpisah zrelogo srednevekovā, „Vestnik Otdelenā Obšestvennyh Nauk AN GSSR”, t. 1, s. 181–221.
- Radiņš A.
2007 Epoka želaza, [w:] Bitner-Wróblewska A. (red.), *Skarby starożytnej Łotwy*, Warszawa, s. 155–279.
- Ratič O.
1957 *Drevnorus'ki arheologični namiätki na teritorii zahidnih oblastei URSR*, Kyiv.
- Rauhut L.
1960 Wczesnośredniowieczne materiały z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie, „Mat. Wcz.”, t. 5, s. 231–260.
- Savic'kij V.
2013 Metalevi namil'ni ikonki davnorus'kogo periodu z teritirii Volini, Istoriä syčasnist' pravoslavā na Volini, [w:] *Materiali III naykovo-praktičnoi konferenii 15–16 listopada 2012 roku*, Luck, s. 37–43.
- Savic'kij V., Svincic'kij V., Ohrimenko G., Obolončik A.
2009 Metalevi ikonki-pidviski ta skladni XI–XV st. z Volini, [w:] *Volins'ka ikona: doslidžennā ta restavracii.* (= Materiali XIV Mižnar. nauk. konf. 4–5 listop. 2009 r., t. 16), Luck, s. 107–119.
- Sedova M. V.
1959 Ūvelirnye izdeliä drevnego Novgoroda (X–XV vv.), [w:] *Trudy Novgorodskoj Arheologičeskoj Ekspedicii*, t. 2, (= Materialy i issledovaniä po arheologii SSSR, nr 65), Moskva, s. 223–261.
- 1981 Ūvelirnye izdeliä drevnego Novgoroda (X–XV vv.), Moskva.
1993 Perežitki äžyčeskikh verovanij v srednevekovoj kul'ture Suzdalā, „Kratkije Soobšeniä Instituta Arheologii”, nr 208, s. 77–86.

- 2006 Natel'nyje ikonki s izobraženiem sv. Georgiâ Rostovo-Suzdal'skoj Rusi (XI–XIII vv.), [w:] Nekrasova M.A. *et al.* (red.), *Georgij Karlovič Vagner – učenij, hudožnik, čelovek*, Moskva, s. 241–251.
- Sobolev V. Ů.
- 2007 Materialy raskopok drevnerusskich pamâtnikov v sobranii fonda archeologii MAE im. Petra Velikogo, [w:] *Arheologîâ i istoriâ Pskova i Pskovskoj zemli: seminar imieni V.V. Sedova: materialy LII zasedaniâ, posvâšennogo pamâti professora A.R. Artem'eva*, Pskov, s. 245–269.
- Sotnikova M. P.
- 1995 *Drevnejšije russkie monety X–XI vv. Katalog i issledovanie*, Moskva.
- Sotnikova M. P., Spasski I. G.
- 1982 *Russian Coins of the X–XI Centuries A.D. Recent research and a corpus in commemoration of the millenary of the earliest Russian coinage*, (= BAR International Series, t. 136), Oxford.
- 1983 *Tysâčeletie drevnejših monet Rossii. Svodnyj katalog russkich monet X–XI vv.* Leningrad.
- Sprutta J.
- 2013 *Historia i kult wojowników w świetle bizantyńskich i staroruskich źródeł literackich i ikonograficznych. Kontekst walki jeźdźca z węzem-smokiem*. Mpis rozprawy doktorskiej, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.
- Stanûkovič A. K.
- 2011 *Nieizvestnyje pamâtniki russkoj metalloplastiki. Miniaturnyje ikonki-priveski XI–XVI vekov*, Moskva.
- Swastek J.
- 1997 Jerzy, Jerzy z Kapadocji, [w:] Duchniewski J. *et al.* (red.), *Encyklopedia Katolicka*, t. 7, Lublin, s. 1219–1221.
- Świechowski Z.
- 2000 *Architektura romańska w Polsce*, Warszawa.
- Šnore A. D.
- 1960 Asotskoe gorodiše, (= Materialy i issledovaniâ po arheologii Latvijskoj SSR, t. 2).
- Urtâns Ů.
- 1997 Podveska c Erikskogo gorodiša, [w:] Gavrilin A.V. (red.) *Pravoslavije v Latvii, istoričeskije očerki*, Rîga, t. 2, s. 35–38.
- 2004 Arî arheologi griež škîvîti, Vides Vêstis, Nr. 9, s. 16–17.
- Utkin A. V.
- 1991 Kurgannyj mogil'nik bliz derevni Knutihi na r. Uvod', „Kratkije Soobšeniâ Instituta Arheologii”, nr 205, s. 93–100.
- Walter Ch.
- 1995 The Origins of the Cult of Saint George, „Revue des études byzantines”, t. 53, s. 295–326.
- 2003 *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, Ashgate Publishing.
- White M.
- 2013 *Military Saints in Byzantium and Rus, 900–1200*, Cambridge.
- Vagner G. K., Vorob'eva E. V.
- 1997 Arhitekturnyj dekor Rusi X–XIII vekov, [w:] Kolcin B.A., Makarova T.I. (red.), *Drevnââ Rus'. Byt i kul'tura*, Moskva, s. 187–202.
- Vilcāne A.
- 1998 *Senâ Jersika*, Rîga.
- Vyježev R. I.
- 1960 Raskopki „Malogo Gorodiša” letopisnogo Gorodeska, „Kratkije Soobšeniâ Instituta Arheologii”, nr 10, s. 124–135.
- Zajceva I. E.
- 2009 Predmety hristianskogo kul'ta iz raskopok v Serenske, [w:] „Arheologîâ Podmoskov'â. Materialy naucnogo seminarâ”, t. 5, s. 213–223.
- Zverev S. V.
- 2010 Âroslavle srebro. Osobennosti oformleniâ i tehniki izgotovleniâ, [w:] Ânin V.L. (red.), *Novgrodskaâ zemlâ v epohu Âroslava Mudrogo (istocniki i issledovaniâ)*, Vielkij Novgorod, s. 264–283.
- Zverugo Â. G.
- 1975 *Drevnij Volkovysk X–XIV vv.*, Minsk.
- Żółkowska J.
- 2010 Funkcja dewocjonałów chrześcijańskich na przykładzie wybranych grobów na cmentarzyskach wczesnośredniowiecznych i nowożytnych, [w:] Dzieduszycki W., Wrzesiński J. (red.), *Tak więc po owocach poznać ich*, (= Funeralia Lednickie. Spotkanie 12), Poznań, s. 241–249.
- 2012 Disc pendants with St. George's image from the early mediaeval period in Poland, [w:] Salamon M. *et al.* (red.), *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe*. (= Archaeological and Historical Evidence, t. 1, cz. 2), Kraków–Leipzig–Rzeszów–Warszawa, s. 193–202.

Joanna Żółkowska

Beitrag zur Erforschung der mittelalterlichen Anhänger mit dem vermutlichen Abbild des heiligen Georgs. Funde aus den Gebieten Polens

Zusammenfassung

Das Beitragsthema sind die aus den polnischen Gebieten stammenden Anhänger mit Abbild der heiligen Ritter. Aus Polen sind 10 derartige Funde (Abb. 1) bekannt. Vier von ihnen wurden in Dołubów (Kr. Siemiatycze, Fst. 1), zwei in Gdańsk [Anm. der Übersetzerin: dt. Danzig] (Fst. 2 und 4) und je einer in Święcko-Strumiany (Kr. Wysockie Mazowieckie, Fst. III), in Ostrów Tumski in Wrocław [dt. Breslau], in Drohiczyn (Kr. loco, Lage unbekannt) und in Jegliniec (Kr. Sejny, Fst. 1) (Tabelle. 2–4) freigelegt.

Die Vielfalt der auf den besprochenen polnischen Exemplaren abgebildeten figürlichen Darstellungen war das Hauptkriterium für die Gliederung der Anhänger in 3 Gruppen.

Gruppe 1. mit der Darstellung eines mit dem Drachen kämpfenden berittenen heiligen Ritters (vermutlich des heiligen Georgs). Charakteristisch für sie ist die Darstellung des Ritters von der rechten Seite. Zu dieser Gruppe werden 6 Exemplare gerechnet (Dołubowo, Święcko Strumiany, Ostrów Tumski in Wrocław), die von der Hälfte des

12. bis zur Hälfte des 13. Jhs. datiert werden. Die zahlreichsten Analogien für die Funde aus dieser Gruppe stammen aus den litauischen Gebieten, wie auch aus der Region des Fürstentums Wladimir-Susdal (Wladimirer Rus) (Abb. 4). In der Fachliteratur wird die Chronologie der zur Gruppe 1 gehörenden Anhänger vom 11. bis zum 13. Jh., und sogar bis zum 14. Jh. bestimmt. Anhand der dendrochronologischen Datierung des Anhängers aus Novogrod Wielki wie auch der bildlichen Quellen, kann man sie doch in das 12. (eventuell um die Mitte des 12. Jhs.) und in das 13. Jh. datieren.

Gruppe 2. mit der Darstellung eines heiligen Ritters (ohne Drachen). Der Ritter wird hier von der linken Seite dargestellt. Aus den Gebieten Polens stammt nur ein derartiges Exemplar, und zwar der Anhänger aus Drohiczyn, der verschollen und nur aus einer Publikation aus dem 19. Jh. bekannt ist (Bolsunovskij 1894, Taf. XX:10). Parallele Funde stammen vor allem aus der Ukraine (Abb. 8), vermutlich aus den Werkstätten in Rotreußen, Fürstentum Halitsch-Wolhynien, Kiever Rus, Fürstentum Tschernigow und werden in das 11.–13. oder 12.–13. Jh. datiert. Anhand der Bildquellen kann ihre Datierung auch auf das 12.–13. Jh. eingeschränkt werden.

Gruppe 3. die Darstellung der Büste eines heiligen Kriegers. Zu dieser Gruppe werden 3 Anhänger aus Polen gezählt. Wegen der stilistischen Unterschiede wurden im Bereich der Gruppe 2 Varianten vorgeschlagen.

Für die erste Variante ist die Darstellung der Büste des Heiligen mit der Aureole und mit dem Schwert bzw. mit der Lanze in der rechten Hand, wie auch mit einer Inschrift, die auf den Heiligen Georg hinweist, typisch. Diese Variante vertritt der Anhänger aus Jegliniec, der in das 12.–13. Jh. datiert wird (G. Iwanowska 2010, S. 74) und aus Gdańsk. Der Danziger Anhänger wurde in der Schicht entdeckt, die in die Zeit zwischen den 50er bis 70er Jahren des 13. Jhs. datiert wird. (Z. Misiuk 2013, S. 360). Die Chronologie der zu dieser Variante parallelen Exemplare wird meistens in das 11.–13. Jh. oder 12.–13. Jh. festgelegt. Auf das 11. Jh. weist die Datierung eines ähnlichen Exemplars zmeevik aus Suzdal (M. V. Sedova 1993, S. 84, Abb. 1) und der russischen Siegel mit analoger Bilddarstellung, wie auch der Silberlinge von Jaroslaw dem Weisen hin (die Jahre 1014–1015 und 1018) (M. P. Sotnikova, I. G. Spasski 1983, S. 9, 96–105, 196–). Diese Funde waren zweifellos weiter im 13. Jh. bekannt, worauf die Datierung des Anhängers aus Gdańsk schließen lässt. Die Analogien für die Funde aus der Gruppe 3 stammen größtenteils aus dem Gebiet des Fürstentums Wladimir-Susdal (Wladimirer Rus) und der heutigen Ukraine (Abb. 11.) und nur vereinzelte Exemplare wurden auf den Gebieten der Novogroder Rus gefunden.

Der zweite Anhänger aus Gdańsk bildet die zweite Variante (Fst. 2) (Abb. 9c). Auf ihm wurde der heilige Krieger im Stehen (2/3 der Gestalt) dargestellt (K. Karasiewicz 2001, S. 323, Abb. VIII:g). Das ist ein Spiegelbild der traditionellen Darstellung des Kriegers mit der Lanze in der rechten und dem Schild in der linken Hand. Nach dendrochronologischen Untersuchungen stammt der Fund aus dem in das 1. Viertel des 13. Jhs. datierten Schicht. Der Fund weist keine direkten Analogien auf.

In der polnischen Fachliteratur werden die auf allen behandelten Anhängern sichtbaren Darstellungen eindeutig auf den heiligen Georg bezogen. Solche Interpretation ist, allem Anschein nach, mit dem in der katholischen Kirche verbreiteten Kult des heiligen Georgs verbunden. In Rus, wo man die Herstellung der Anhänger verorten soll, entwickelte sich, neben dem Kult des heiligen Georgs, auch der intensive Kult anderer heiliger Krieger – z.B. des heiligen Dimitri, Theodor Trio und Theodor Stratelates. Ihre Attribuierung sei manchmal strittig, wird aber meistens dem heiligen Georg zugeschrieben. Diese Heiligen werden in der Regel in der Militäruniform, mit dem Schwert bzw. der Lanze, zu Fuß oder beritten dargestellt. Oft zeigt man sie im Kampf gegen die Symbole des Bösen – z.B. gegen einen Drachen.

Es ist also durchaus möglich, dass, angesichts der Schwierigkeiten bei der Interpretation der Bilddarstellungen und des Fehlens der Inschriften auf den meisten Anhängern, die Deutung der abgebildeten Gestalten als heiligen Georg fehlerhaft sein kann.

Für die Darstellung des heiligen Georgs können unbestritten zwei Anhänger mit Inschriften aus der 3. Gruppe, Variante 1 gehalten werden.

Als typische Bilddarstellungen des heiligen Georgs werden von den Historikern in der Regel diese bezeichnet, die sich auf den Anhängern der Gruppe 1 befinden. Die Interpretation stützt sich vor allem auf die spätmittelalterlichen Ikonografien – auf den aus dem 14. und 15. Jh. stammenden russischen Ikonen. Die bisherige Deutung der Darstellungen auf den Anhängern aus der Gruppe 2 und 3, Variante 2 als das Abbild des heiligen Georgs ist eher zweifelhaft. Ähnliche aus der Siegelkunde (Sphragistik) bekannte Abbildungen zeigen oft den heiligen Dimitri und Theodor. Durch das Fehlen der Inschriften lässt sich nicht eindeutig feststellen, welchen Heiligen der Autor abbilden wollte, deshalb können wir im Bezug auf diese Anhänger nur die Bezeichnung „der heilige Krieger“ benutzen.